

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ
СЕРПЕНЬ

2014

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Широков В. А., Шевченко І. В. Граматика у феноменологічному вимірі . . . 3
	Симоненко Л. О. Українська термінографія: стан і перспективи 28
	Селігей П. О. Іменниковість versus дієслівність: у пошуках золотої середини 36
	Белей Л. Л. Угорськомовні студенти Закарпаття: мовні переваги під час дії закону «Про засади державної мовної політики» 56
	Томіленко Л. М. Суржик як об'єкт наукових досліджень і дискусій 69
	Абрамович С. Д. Ініціативи свв. Кирила і Мефодія в контексті сакральних мов Церкви 81
	Цимбал Н. А. Методологічні аспекти мотивологічних досліджень 88
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ
	Пономаренко В. Кузьменко Ю. К. Ранние германцы и их соседи : Лингвистика, археология, генетика 93
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ
	Хроніка 95

CONTENTS	Shyrokov V. A., Shevchenko I. V. The Grammar	
	in phenomenological dimension	3
	Symonenko L. O. Ukrainian terminography: its state and perspectives	28
	Selihey P. O. Substantivity versus verballity: in search of the golden mean	36
	Beley L. L. Hungarian minority of Zakarpattia: linguistic	
	preferences of the students	56
	Tomilenko L. M. Surzhyk as an object of research and debate	69
	Abramovych S. D. St. Cyril and Methodius' initiatives	
	in the context of the Church's sacral languages	81
	Tsymbal N. A. Methodological aspects of motivological research	88
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Ponomarenko V. Kuzmenko Ju. K. Early Germans and their neighbors:	
	linguistics, archeology, genetics	93
	SCIENTIFIC LIFE	
	News items	95

ГРАМАТИКА У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

У статті обговорюється феноменологічний підхід до розуміння граматичних феноменів і формалізації граматичного опису природної мови. Сформульовано модель мовної картини світу, в концептуальному представленні якої виділяються спостережувані і безпосередньо неспостережувані компоненти. Для формалізованого опису зазначеної когнітивної ситуації запропоновано застосувати введені А. М. Колмогоровим поняття стану мовної одиниці. Розглянуто когнітологічний статус теорій, які допускають оперування як спостережуваними, так і безпосередньо неспостережуваними величинами.

Ключові слова: граматика, мовна феноменологія, лінгвістичний стан, формальне визначення відмінка, нечіткі множини.

Логіко-феноменологічні основи граматичного опису мови. Граматична проблематика останнім часом цікавить не тільки теоретиків мовознавства, але все більше — прикладників, які створюють системи комп'ютерного опрацювання мови. Сфера такого опрацювання охоплює широке коло завдань, пов'язаних з інформаційним пошуком, перекладом з однієї мови на іншу, інженерією знань, розпізнаванням і синтезом мовних і текстових образів, інтерпретацією змісту текстів, проведенням різних лінгвістичних експертиз, навчанням мови і т. д. Граматичний опис для окресленого кола завдань цікавий переважно в тому розумінні, що він забезпечує інтерпретацію мовних об'єктів з боку форми, а це принципово важливо при формалізації даного опису, оскільки формалізація (і якомога глибша) є необхідною умовою створення ефективних, наділених інтелектуальними властивостями артефактів, які здійснюють мовне опрацювання.

Досвід побудови будь-яких теорій свідчить, що успіх формалізації опису тієї чи іншої предметної галузі безпосередньо пов'язаний з вибором адекватних об'єктів концептуального представлення її феноменів. Це повною мірою стосується й граматики. Слід, однак, визнати, що при створенні граматичних схем їхні автори найчастіше схильні звужувати галузь мовної феноменології в такий спосіб, що ці побудови набувають доволі камерного характеру. Зрозуміло, таке обмеження значно спрощує завдання дослідників, але за це спрощення доводиться розплатуватися адекватністю самого опису, його неповною, недостатньою для застосування відповідністю феноменології мови і, врешті-решт, ефективністю кінцевих продуктів — лінгвістичних технологій.

Очевидно, що межі мовної феноменології не є постійними і підлягають уточненню у зв'язку з тими завданнями, які належить вирішувати в процесі дослідження. Більше того, дуже різняться між собою і підходи до визначення самих принципів, на підставі яких планується здійснити згадане уточнення. У зв'язку з цим наведемо слова Ісаака Ньютона з його першої, написаної ще у вісімнадцяти-

річному віці наукової праці «Про універсальну мову», яка була присвячена фундаментальним граматичним проблемам: «Діалекти окремих мов так сильно різняться між собою, що загальна Мова не може бути виведена з них настільки вірно, як із природи самих речей, що є єдиною для всіх народів і на основі якої вся Мова була створена спочатку. Система буття побудована з окремих субстанцій (духів і тіл), кожна з яких перебуває в тому чи іншому положенні, стані або кондиції. Використання мови в тому і полягає, що одна людина може позначити для іншої, в якому стані та чи інша субстанція є, була, буде, може бути, повинна бути, бажана бути, спонукувана бути і т. д.»¹.

З цього короткого фрагмента випливає, що І. Ньютон, формулюючи початкові принципи своєї теоретико-лінгвістичної концепції, усвідомлював обмеженість того, що в наш час називають «мовним матеріалом», тому він розширив межі феноменології мови аж до «природи самих речей, яка є єдиною для всіх народів і на основі якої вся Мова була створена спочатку»². У ХХІ ст. зрозуміла вся колосальна складність спроби І. Ньютона вивести систему мови з «природи самих речей», але й сьогодні ми захоплюємося інтелектуальним атлетизмом юного генія, який здійснив таку сміливу спробу понад 350 років тому.

З іншого боку, цю спробу можна схарактеризувати і як апофеоз феноменологічного підходу до дослідження мови. Адже природа речей «являється» суб'єктові, тобто «дається» йому через освоєння сукупності «явищ», які, врешті-решт, стають фактами мови. Методологічна настанова на виведення системи мови з природи речей видається тим ціннішою, що вона вводить мову в загальне коло явищ і сутностей як один із виявів загальної природи речей.

Зрозуміло, що при визначенні меж мовної феноменології варто дотримуватися і певної поміркованості, щоб теоретичні побудови по можливості закінчувалися не лише формулюванням загальних принципів, а й корисними для практичних застосувань результатами. Незважаючи на те, що самолюбству багатьох лінгвістів має лестити вислів Апостола Іоанна «На початку було Слово, і Слово було в Бога, і Слово було Бог», що вводить мовні засоби в первісний арсенал Творця, раціональні початки природи речей стосовно вивчення мови слід, можливо, віднести до пізніших етапів еволюції світу.

Однак, говорячи про еволюцію мови, не можна забувати й про креаціоністські погляди на її природу. Ось як дещо іронічно описує акт творення мови Умберто Еко устами одного з головних героїв роману «Ім'я рози» превелебного Вільгельма Баскервільського: «Бог звелів Адамові не їсти з дерева пізнання добра і зла, і то був Божий закон; але відтак Він дозволив — та що я кажу? — звелів Адамові дати імена речам, і в цьому Він дав своєму земному підданцеві повну свободу. Адже хоч дехто у наш час твердить, буцім *nomina sunt consequenti arerum* (лат. “імена є наслідком речей”), книга Буття висловлюється про це цілком ясно: Бог привів до чоловіка всіх живих створінь, щоб побачити, як він їх кликатиме і як саме чоловік назве кожне живе сотворіння, щоб воно так і звалось (Буття, 2, 19). І хоч, звісно, перший чоловік, будучи вельми кмітливим, назвав своєю едемською мовою кожну річ і кожне створіння відповідно до їх природи, усе ж він таки мав суверенне право винаходити імена, які, на його думку, найкраще цій природі відповідають. Бо ж відомо, що люди позначають поняття різними іменами, і спільними для всіх є лише ці поняття, знаки речей. Тому слово *nomen* (лат. ім'я), безперечно, походить

¹ Ньютон І. Об универсальном языке / Пер. Л. В. Кнориной, предисл. В. А. Успенского // Семиотика и информатика. — М., 1986. — Вып. 28. — С. 122–138.

² Там же. — С. 124.

від *potos*, себто закон, позаяк усі *potina* (лат. імена) надаються людьми *ad placitum*, себто за свобідною спільною домовленістю»³.

Таким чином І. Ньютон зробив спробу, по суті, уже здійснену Адамом. Адже, як стверджує Вільгельм Баскervільський, Адам, «називаючи своєю едемською мовою кожну річ і кожне створіння», керувався природою називаного. І хоча не зовсім зрозуміло, звідки Першолюдinі була відома ця природа (можливо, його консультував сам присутній при цьому Творець?), методологічна настанова на керування природою речей при їх називанні стає цілком очевидною. Так само стає зрозумілим, чому Ньютон, не володіючи у вісімнадцятирічному віці достатнім знанням природи речей, але бажаючи втілити таке знання у своїй теорії мови, більшу частину свого наукового життя присвятив саме пізнанню природи речей.

Говорячи про еволюціонізм і креаціонізм у ставленні до мови, слід згадати і судження на цю тему такого авторитета, як Вільгельм фон Гумбольдт, який зазначав: «Яким природним не здавалося б нам припущення про поступове утворення мови, вона могла виникнути тільки одразу. < ... > Для того, щоб людина могла усвідомити хоча б одне-єдине слово, вся мова цілком і в усіх своїх взаємозв'язках уже повинна бути закладена в ньому»⁴. Наші власні спостереження над системними відношеннями мови, що виявляються у великих тлумачних словниках⁵, підтверджують наведену думку Гумбольдта, хоча ми сьогодні не готові віддати перевагу в цьому питанні ні еволюціонізму, ні креаціонізму.

Розглядаючи феноменологію мови, звернімося до поглядів найяскравішого представника феноменологічного напрямку у філософії ХХ ст. Едмунда Гуссерля. У третьому томі своїх «Логічних досліджень»⁶ він пише: «Сучасна грамати-ка вважає, що вона повинна бути заснована виключно на психології чи інших емпіричних науках. На противагу цьому ми вбачаємо тут, що стара ідея загальної і особливо **апріорної граматики** знаходить (завдяки тому, що ми виявляємо закони, які визначають можливі форми значень) безсумнівний фундамент і в усякому разі деяку певним чином виділену сферу своєї значущості (*Gültigkeit*). Якою мірою можуть бути виявлені ще й інші сфери апріорі належного граматиці, виходить за рамки наших інтересів. У середині чистої логіки існує сфера законів, що абстрагуються від будь-якої предметності. Ці закони, на відміну від логічних законів у звичайному і точному розумінні, можна було б виправдано назвати {чистими логіко-граматичними (*reinlogisch-grammatische*)} 238. {І ще краще було б протиставити чистому вченню про форми значень чисте вчення про значущість (*reine Geltungslehre*), яке передує йому}».

На перший погляд здається, що в цьому випадку феноменологіст Е. Гуссерль робить вибір на користь апіоризму. Однак минуле століття з його великими відкриттями в галузі логіки (пов'язаними з іменами Г. Фреге, Г. Кантора, Б. Рассела, А. Уайтхеда, Д. Гільберта, К. Геделя, Л. Вітгенштейна, А. Тарського, Л. Брауера, Л. Заде та ін.) , а також квантово-релятивістської фізики (А. Ейнштейн, А. Пуанкаре, М. Планк, Н. Бор, Л. де Бройль, В. Гейзенберг, Е. Шредінгер, П. Дірак, М. Борн, Дж. фон Нейман, Р. Фейнман та ін.) настільки розширили поняття логіки, одночасно наблизивши її до субстанції і суб'єкта, що поєднання

³ Еко Умберто. Ім'я рози / Пер. з іт. М. Прокопович.— Х., 2006.— С. 218.

⁴ Гумбольдт В. Об отличиях в строении человеческих языков и их влиянии на духовное развитие человечества.— СПб., 1859.— 366 с.

⁵ Shyrov V. System relations in explanatory dictionaries. Proceedings of the VI International Scientific and Technical Conference.— Lviv, 2011.— Р. 260–264.

⁶ Гуссерль Э. Собрание сочинений. Логические исследования. Исследования по феноменологии и теории познания / Пер. с нем. В. И. Молчанова.— М., 2001.— Т. 3.— 273 с.

логіки і граматики за Е. Гуссерлем уже видається зовсім не таким, яким воно вбачалося, наприклад, раціоналістові Р. Декарту в XVII столітті. Тому зауваження Гуссерля, на нашу думку, цілком може бути інтерпретоване у феноменологічному дусі, і «суто логіко-граматичні (reinlogisch-grammatische) закони» Гуссерля за своєю концептуальною епістемологією є цілком зіставними з «природою речей» І. Ньютона.

Якими ж є загальні риси останньої, що знаходять своє відображення в мовних формах? Для відповіді на це питання звернімося до того, що ми називаємо картиною мовного світу. Як афористично висловився Л. Вітгенштейн, «межі моєї мови визначають межі мого світу», а раніше В. фон Гумбольдт у листі до Ф. Вольфа в 1804 р. писав: «Мені вдалося відкрити — і усвідомленням цього я переймаюся все більше, що через посередництво мови можна окинути поглядом найвищі і найглибші сфери і все різноманіття світу».

Картина мовного світу і її концептуальне представлення. Картину мовного світу наочно можна представити так (див. рис. 1):

Рис. 1. Картина мовного світу

На цій схемі зовнішні враження світу через перцептивно-сенсорний апарат людини (суб'єкта мовнорозумового процесу), перетворюючись, потрапляють у його мовнорозумовий апарат, де обробляються, знаходячи мовну форму. Через комунікаційну систему — інфраструктуру мови — здійснюється обмін вербально вираженою інформацією з іншим суб'єктом мовнорозумового процесу.

Навіть з такої лапідарної схеми випливають певні висновки щодо будови системи мови. По-перше, це відносна стабільність форм, яких набувають мовні структури у процесі еволюції. Адже комуніканти мають здійснювати обмін інформацією в узгоджених «форматах» і «протоколах» даних, оскільки без цього комунікація взагалі неможлива. Очевидно, що згадані засоби «стандартизації» обміну даними за визначенням не повинні змінюватися (або можуть зазнавати лише незначних змін) у процесі комунікації, що забезпечує необхідну стабільність форм мовних структур. Другий висновок стосується специфіки, своєрідності та різноманітності форм, у яких реалізуються мовні дані в контурах та елементах трактів мовнорозумового і комунікаційного процесів. Як відзначали Пітс і Мак-Каллок: «Мова, за допомогою якої передається інформація (в мозку) ... не відповідає і не повинна відповідати тій мові, якою люди користуються в спілкуванні один з одним»⁷. Це зрозуміло, оскільки в мовнорозумово-

⁷ Цит. за: Прибрам К. Языки мозга. Экспериментальные парадоксы и принципы нейропсихологии / Пер. с англ. Я. Н. Даниловой и Е. Д. Хомской; под ред. и с предисл. А. Р. Лурия. — М., 1975. — С. 129.

му і комунікаційному процесі вирішуються, по суті, різні завдання. Якщо функцією комунікаційної системи є всього лише передача мовних даних без або з мінімальними спотвореннями, то в мовнорозумовому апараті вирішуються набагато різноманітніші завдання: кодування-декодування, аналіз, синтез, перетворення, інтерпретація, концептуалізація, порівняння, запам'ятовування, коротко- і довгострокове зберігання тощо. Відбуваються зазначені процеси в різних середовищах і здійснюються в різних, так би мовити, апаратно-програмних реалізаціях. На нашу думку, властивості інформації та особливості перебігу інформаційних процесів узагалі залежать від фізичного субстрату, в якому вони реалізуються. Останнє твердження знаходить своє обґрунтування в квантовій інформації, дослідження та розробки якої особливо активізувалися останнім часом⁸.

Першим питанням, яке виникає при формулюванні принципів моделювання мовної субстанції, є питання про об'єкти моделювання, а саме: що являють собою об'єкти мови і що, власне, ми збираємося моделювати. За вихідне в цій праці ми беремо положення про те, що власними об'єктами мови є певні психофізичні стани і процеси, що відбуваються в мовнорозумовому апараті людини, а усна і писемна її форми служать елементами інфраструктури мовного процесу. Це твердження дещо відрізняється від звичного для традиційної лінгвістики погляду, за яким субстанцією мови є звукова субстанція, яка і формує мовний субстрат, що підлягає вивченню та моделюванню. Ми виходимо з того очевидного факту, що мова не виникає в голосових зв'язках — її походження значно глибше, а звукова форма вже належить до інфраструктури мовного, точніше мовнорозумового процесу.

Очевидно, що мовнорозумовий процес уже сам по собі є інтегрованим, тобто містить як мовну, так і ментальну компоненти. У мовнорозумовому апараті він виражений у вигляді динамічної системи взаємопов'язаних рефлексів, зміст і характер яких досліджується, наприклад, у книжці В. М. Бехтерева, яка була видана ще 1909 року, але й досі не втратила своєї актуальності, а також у вже згадуваній монографії К. Прибрама і цілому ряді інших праць. Згідно з поглядами В. М. Бехтерева⁹, природна мова є одним з так званих сполучних рефлексів, що відбуваються в мозку людини. Отже, відокремлення мовних процесів від ментальних, прийняте багатьма мовознавцями, а також спроби вивчення мови «самої по собі» нам видається невинуватим і методологічно некоректним спрощенням. Мовну систему слід розглядати як відкриту, що передбачає як істотне розширення феноменологічної бази мови, так і модифікацію відповідного концептуального інструментарію.

Усна і писемна форми мови в цьому розумінні відіграють роль моделей мовнорозумових процесів і одночасно — комунікативного для них середовища (інфраструктури). При такій факторизації можна стверджувати, що вони являють собою мовну периферію.

Зробимо, однак, застереження про можливу недооцінку інфраструктурних складників мови, яка може виникнути через те, що «основними», первинними мовними об'єктами ми визнаємо психофізичні стани і процеси мовнорозумово-

⁸ Див., наприклад: Хренников А. Ю. Введение в квантовую теорию информации. — М., 2008. — 284 с., а також численні посилання в ній і статті в журналах: Europhysics Letters, Journal of Applied Physics, Journal of the Optical Society of America, Nature Photonics, Nature Physics, New Journal of Physics та ін.

⁹ Бехтерев В. М. Объективная психология. — М., 1991. — 480 с.

го апарату. Адже, як свідчать сучасні дані, знання мови і володіння нею не є вродженими властивостями людини. Вродженою є всього лише здатність до мови, для чого в мозку людини від народження є певні ділянки, відповідальні за мову. Процес «інсталяції» мови в людини вимагає наявності таких інфраструктурних елементів, як «зовнішнє» і «егоцентричне» мовлення, що функціонують уже на ранніх стадіях онтогенетичного розвитку мовної системи в дитини і закінчуються формуванням у неї «внутрішнього» мовлення, що завершує процес створення повноцінного мовленнєвого апарату¹⁰. Таким чином, мовна периферія є невіддільним елементом мовної системи. Крім того, вона є одним з елементів, що забезпечують її інформаційну відкритість.

Слід зазначити, що психофізичні стани і процеси (а серед них і мовнорозумовий), як правило, не повністю доступні для безпосереднього спостереження, а тим більше — об'єктивної фіксації. Усна і писемна форми мови фактично служать репрезентантами спостережуваних компонентів станів мовних об'єктів і процесів, що відбуваються в мовнорозумовому апараті. Як такі, вони й використовуються як основні об'єкти при концептуальному моделюванні мови. Ця обставина ще більше підкреслює значення мовної периферії у вивченні системи мови. Отже, у картині мовного світу можна виділити спостережувані і безпосередньо неспостережувані компоненти мовнорозумового процесу (див. рис. 2).

Ми усвідомлюємо умовність такої факторизації, адже деякі елементи мовнорозумових процесів у наш час уже піддаються спостереженню (але всього лише деякі). Однак у якому вигляді, формі, форматах зберігаються мовні дані, якими є моделі, структури, типи цих даних — усе це поки що спостерігати безпосередньо не можна, і незрозуміло, наскільки це можливо в принципі.

У зв'язку з цим звернімося до аналізу самої ідеї або принципу спостережуваності. Цей принцип, покладений А. Ейнштейном в основу спеціальної теорії відносності та досить докладно розроблений при обґрунтуванні квантової механіки, виявився дуже продуктивним у методологічному відношенні стосовно опису складних процесів. Як зазначав А. Ейнштейн у своїй дискусії з В. Гейзенбергом у 1926 р. при обговоренні основ квантової механіки¹¹, побудувати теорію із самих лише спостережуваних величин не можна (хоча без них ніяка наукова теорія взагалі немислима). Тільки сама теорія повинна визначати, які з її величин є безпосередньо спостережуваними, а які — ні. Зокрема, у квантовій механіці стани не є безпосередньо спостережуваними величинами. Останнім відповідають оператори певного типу, які діють у просторі станів; їхні власні значення і становлять значення спостережуваних.

Таким чином, у світі, а отже, і в пізнанні існує «невидиме», тобто те, що не може спостерігатися безпосередньо. Це дає нам підстави для визнання ролі віри в когнітивно-інтелектуальних процесах, яка, за висловом апостола Павла, є «упевненістю в невидимому»¹². Слід, однак, визнати, що глибші епістемологічні причини спостережуваності / неспостережуваності не розкриваються і в квантовій теорії. На нашу думку, ці причини криються у феноменології складності проявленого буття. Будь-яка реальність, будучи об'єктом спостереження (інакше кажучи, вступаючи у відносини «суб'єкт — об'єкт»), виявляє свою сут-

¹⁰ *Выготский Л. С. Мышление и речь.* — 5-е изд., испр. — М., 1999. — 352 с.

¹¹ *Див.: Гейзенберг В. Физика и философия // Часть и целое / Пер. с нем.* — М., 1989. — С. 191–196.

¹² «Віра є запорукою того, чого сподіваємося, — доказ речей невидимих» (Послання Св. Ап. Павла до Євреїв, 11:1).

Рис. 2. Спостережувані і неспостережувані компоненти мовного світу

ність у певних обмежених формах, досяжних для сприйняття суб'єктом¹³. Проявлена складність зазначених форм (потенційно вона нескінченна — адже матерія не має меж подільності, так би мовити, «вглиб» і не допускає контролю всіх її взаємозв'язків і опосередкувань) виявляється компенсованою, узгодженою з «перцептивно-сенсорним» апаратом суб'єкта або приладу (що, в принципі, одне й те саме), який ці форми сприймає. Механізм самокомпенсації складності видається нам настільки універсальною рисою відношення «суб'єкт — об'єкт», що його, можливо, слід віднести до основних принципів системного аналізу. Відзначимо, що складність ми розуміємо тут як позитивну наукову категорію, для якої можуть бути сформульовані точні і навіть формальні визначення на кшталт тих, що наявні в теорії А. М. Колмогорова¹⁴ і в численних застосуваннях та узагальненнях цієї теорії, де поняття складності виявляється безпосередньо пов'язаним з поняттям інформації.

Перше уявлення про лінгвістичні стани і пов'язані з ними поняття граматичних спостережуваних. Виходячи з нашого переконання, що об'єкти концептуального представлення в лінгвістиці повинні виступати не безпосередньо одиниці мови і не граматичні або семантичні категорії та їх значення, а «проміжні» щодо мови об'єкти, феноменологічними корелятами яких є психофізичні стани і процеси, наявні в мовнорозумовому апараті людини, з'ясуємо їх роль у моделюванні мови і згадаємо у зв'язку з цим ініціативу видатного російського математика А. М. Колмогорова, який, наскільки нам відомо, уперше застосував поняття стану слова при спробі строгого визначення поняття відмінка в російській мові.

Сам А. М. Колмогоров своїх праць з лінгвістики не публікував, тому в своєму викладі його ідей ми покликаємося на працю В. А. Успенського¹⁵, в якій вони були представлені спочатку. Звернімося до підходу Колмогорова-Успенського стосовно визначення відмінка, який ми наводимо нижче з нашими коментарями.

Отже, А. М. Колмогоров запропонував таке визначення відмінка:

¹³ У зв'язку з цим згадаємо відомий вислів А. Ейнштейна: «Бог вигадливий, але не злий», в якому наголошується, що на кожному етапі пізнання світ виявляє себе в скінченних формах складності, які роблять це пізнання можливим.

¹⁴ Колмогоров А. Н. Три подхода к определению понятия «количество информации» // Теория информации и теория алгоритмов. — М., 1987. — С. 213–223.

¹⁵ Успенский В. А. К определению падежа по А. Н. Колмогорову // Бюл. Объединения по пробл. машин. перевода. — М., 1957. — № 5. — С. 11–18.

«§ 1. Предмети можуть перебувати в різних станах. Так, предмет, що має в російській мові назву “молоко”, може перебувати в таких станах: він може кипіти, його може не бути, його може пити кішка, його може пити собака і т. д. Стани предмета передано в мові за допомогою речень, у яких бере участь іменник, що є назвою цього предмета. Перераховані вище стани молока передані в російській мові за допомогою речень: “молоко кипить”, “молока немає”, “кішка п’є молоко”, “собака п’є молоко”. При вираженні за допомогою речень станів, в яких перебуває відповідний предмет, його назва вживається в тій чи іншій формі (у наведених вище прикладах — “молоко”, “молока”)).»

Коментар 1. Як бачимо, тут А. М. Колмогоров говорить про стан предмета. При цьому стани предмета задаються певними контекстами, в яких може виступати або назва цього предмета у відповідній формі, або якась його абстракція, яка припускає підстановку замість себе назви цього (або якого-небудь іншого) предмета у відповідній формі (формах). По суті, контексти такого роду слугують детермінантами станів і, отже, можуть певною мірою ототожнюватися з ними. Далі йдеться, по суті, лише про форми іменників, що слугують найменуваннями відповідних предметів, про контексти, в яких вони можуть функціонувати, і про певні зв’язки між цими контекстами. Тому, залишаючи поки що без інтерпретації поняття «стан предмета», надалі намагатимемося оперувати лише станами самих цих форм, припускаючи, що вони є наслідком якогось перцептивно-сенсорного і мовнорозумового процесу (окресленого в розділі «Картина мовного світу і її концептуальне уявлення»), який привів до формування відповідних психофізичних станів мовнорозумового апарату в такий спосіб, що самі форми є спостережуваними компонентами станів, а повний стан слова являє собою певну концептуальну абстракцію суми всіх прийнятних контекстів. З цього випливає, що (поки що неявно) постулюється існування відповідності між словом і його станом: $s: x \rightarrow s(x)$, де x — певне слово; s — відповідність між x і $s(x)$ — яким-небудь об’єктом, що представляє стан слова x , детермінантами якого є елементи засобів матеріального вираження семантики (як граматичної, так і лексичної). Тут $s(x)$ передає повний стан слова x у певному контексті. У цей стан входить і його граматична частина, у тому числі й та, яка відповідає за відображення часткових граматичних категорій слова x , серед них — і його відмінка. Отже, величина $s(x)$ є функцією класу X слів відповідної мови. Під словом $x \in X$ тут і надалі (якщо не буде обумовлено інше) ми розуміємо сукупність усіх припустимих у мові форм даного слова. Таким чином, слово x фактично являє собою набір усіх його форм у всіх граматичних значеннях: $x = \{x^1, x^2, \dots\}$, тобто часткові форми слова x позначатимемо за допомогою верхніх індексів. Можливі також стани більш загального вигляду, що відповідають певному підкласові класу X . При підстановці слова з даного підкласу в такий узагальнений стан, за логікою речей, має виникати стан саме обраного слова.

«Два стани назовемо еквівалентними щодо відповідного предмета, якщо при вираженні зазначених станів цього предмета в мові назва цього предмета в обох випадках уживається в одній і тій самій формі. Наприклад, два стани, перший з яких полягає в тому, що даний предмет кипить, а другий — у тому, що кішка п’є даний предмет, еквівалентні щодо предмета “молоко”. Ці ж стани не еквівалентні щодо предмета “вода”: “вода кипить”, але “кішка п’є воду”. Назвемо два стани абсолютно еквівалентними, якщо вони еквівалентні щодо будь-якого предмета, який може перебувати в цих станах. Так, наприклад, два стани, перший з яких полягає в тому, що кішка любить даний предмет, а другий у тому, що собака п’є даний предмет, є еквівалентними щодо будь-якого предмета, який може перебувати в цих станах, і, отже, є абсолютно еквівалентними. Сукупність усіх станів розбивається на класи, які не перетинаються, таким чином, що будь-які два стани з одного й того самого класу абсолютно еквівалентні, а будь-які два стани з різних класів не абсолютно еквівалентні».

Коментар 2. Ці класи Колмогоров і запропонував називати відмінками. Цілком природним є бажання Колмогорова як математика встановити якусь еквівалентність на множині станів розглядуваних предметів (у нашому уточненні — на множині станів відповідних слів), бо основною властивістю відношення еквівалентності є розбиття множини, на якій діє це відношення, на об'єднання підмножин (класів еквівалентності), що взаємно не перетинаються, елементи яких є однорідними щодо певного відношення, і це істотно спрощує картину. При певній лінгвістичній вправності, вважає автор, зазначену еквівалентність можна організувати настільки акуратно, що елементами кожного класу виявляться лише стани іменників у певному конкретному відмінку — у традиційному лінгвістичному розумінні поняття «відмінок». Тоді кожному класу еквівалентності можна присвоїти певне ім'я, яке в свою чергу можна ототожнити з назвою відповідного відмінка, і, таким чином, ми отримуємо бажане формальне визначення цієї граматичної категорії.

«Однак, — зазначає далі В. А. Успенський, — на жаль, це визначення не є цілком коректним. Справа в тому, що один і той самий стан для одного й того самого предмета може передаватися за допомогою різних речень, причому назви цього предмета можуть стояти в різних формах. Наприклад, “хлопчик іде берегом” і “хлопчик іде по березі”; “робітник будує дім” і “дім будеється робітником”. Унаслідок цього саме визначення еквівалентності щодо даного предмета перестав бути ясным. (Один з можливих способів усунення цієї неясності полягає в тому, щоб уважати два стани, що мають різні мовні вираження, різними станами, адже різні речення завжди — хоча б трохи — розрізняються за змістом).

§ 2. Обмін думками з питання про визначення відмінка, що відбувся в семінарі та його кулуарах (маються на увазі, зокрема, ідеї, висловлені Р. Л. Добрушиним та І. А. Мельчуком), підказує можливість такого шляху.

Скінченний упорядкований рядок, на кожному місці якого стоїть або слово, або три крапки, причому три крапки зустрічаються лише раз, називатимемо набором слів із пропуском (для стислості — просто набором).

Наприклад,

1. ... кипить
2. кішка п'є ...
3. кішці п'є ...
4. кішка любить ...
5. ... п'є молоко

суть п'ять різних наборів слів із пропуском. При підстановці в набір слів із пропуском замість трьох крапок якого-небудь слова (у певній формі) може вийти правильне речення. Наприклад, при підстановці в другий і четвертий з наведених вище наборів слова “вода” у формі “воду” утворюються правильні речення “кішка п'є воду” і “кішка любить воду”, при тій же підстановці в третій набір виникає “кішці п'є воду”, що правильним реченням не є. Слово, яке, будучи підставлене в певній своїй формі у відповідний набір, перетворює цей набір на правильне речення, називатимемо допустимим для цього набору. Набір, для якого існує хоч одне допустиме слово, також назвемо допустимим. Зауважимо, що ми не займаємося тут питанням про те, що таке “правильне речення”, чи є це, наприклад, вираження якоїсь реальної обставини або просто сукупність слів, поєднаних за певними фіксованими граматичними правилами (залежно від вибору того чи іншого погляду результат підстановки форми “воду” в п'ятий приклад буде або не буде вважатися правильним реченням).

Два набори назвемо еквівалентними щодо відповідного іменника, допустимого для кожного з них, якщо підстановка однієї і тієї ж форми цього іменника перетворює обидва набори в правильні речення. Наприклад, перший і другий з виписаних вище наборів є еквівалентними щодо іменника “молоко”, бо, щоб перетворити ці набори в правильні речення, треба в кожний з них підставити розглядуваний іменник в одній і тій самій формі “молоко”, і в той же час ці самі набори не еквівалентні щодо іменника “вода”, позаяк у перший з них належить підставити форму “вода”, а в другий — форму “воду”. Набори “хлопчик іде...” і “хлопчик іде по...” не еквівалентні щодо іменника “берег”, а набори “...будує дім” і “дім будується...” не еквівалентні щодо іменника “робітник”. Назвемо далі два набори безпосередньо еквівалентними, якщо для них існує хоча б одне спільне допустиме слово і якщо вони є еквівалентними щодо

будь-якого допустимого для кожного з них слова. Наприклад, набори "...бігла" і "...біжить" суть безпосередньо еквівалентні набори. Нарешті, назвемо два набори P і Q абсолютно еквівалентними, якщо існує такий ланцюжок наборів $X_1, X_2, \dots, X_n$, що:

- 1) при кожному i набори X_i та X_{i+1} є безпосередньо еквівалентними;
- 2) $X_1 = P$;
- 3) $X_n = Q$.

Наприклад, "...бігла" і "...біг" суть абсолютно еквівалентні набори: відповідний ланцюжок складається з наборів «"...бігла", "...біжить", "...біг".

Сукупність усіх допустимих наборів слів із пропуском розбивається на класи, що не перетинаються, у такий спосіб, що будь-які два набори з одного й того самого класу є абсолютно еквівалентними і будь-які два набори з різних класів не є абсолютно еквівалентними. Можна запропонувати ці класи називати відмінками».

Коментар 3. Автор зазначає, що можливі випадки (навіть при тотожних станах слів), коли їхніх форми не збігаються. Тобто з факту $s_1(x) = s_2(x)$ ще аж ніяк не випливає збіг форм x у станах 1 і 2 . Тому виникає необхідність першого уточнення колмогорівської еквівалентності. Так, автор безпосередньо не використовує тут поняття «стан предмета», але робить принциповий крок до розгляду певної суми контекстів з одним вільним словом, а саме — до розгляду «наборів з пропуском», які ми надалі називатимемо також «контекстами з одним (позначеним) змінним словом», або просто «контекстами з одним змінним», або просто «контекстами». Тут не цілком явно, але, як нам здається, досить виразно окреслюється майбутній зв'язок між сумою контекстів певного слова і його граматичним станом. Це, фактично, є визнанням, що деякі стани є недостатніми для визначення граматичних характеристик, наприклад відмінка. Отже, необхідні якісь додаткові конструкції, такі як набори ланцюжків з пропусками. При цьому визначаються корисні для подальшого розгляду властивості рефлексивності, симетричності і транзитивності певних наборів ланцюжків, що дозволяє ввести для них відношення абсолютної еквівалентності. Однак і такий крок не знімає всіх ускладнень, що робить необхідним подальше уточнення.

Як зазначає В. А. Успенський:

«набори "я бачу синій..." і "синій ... стоїть" виявляються безпосередньо еквівалентними і, отже, абсолютно еквівалентними, хоча ми маємо тут справу з різними відмінками. Щоб уникнути подібних казусів, ми пропонуємо (як не найкращий, але найлегший вихід) заборонити вживання в наборах прикметників, порядкових числівників і т. ін. (ця заборона поширюється і на наступний параграф).

Залишаються, проте, труднощі того ж характеру, що й у попередньому параграфі. Один і той же набір може перетворюватися на правильне речення за допомогою підстановок різних форм одного й того самого іменника. Наприклад, "не читав газети" і "не читав газету"; "дав кішці" і "дав кішку". Тому визначення еквівалентності щодо відповідного іменника виявляється неясним. (Для усунення цієї неясності слід, можливо, розглядати лише досить поширені речення. Інший вихід полягає в тому, щоб розглядати лише такі набори, які можуть бути перетворені на речення підстановкою не більше однієї форми одного й того самого іменника.)

§ 3. Поєднання погляду, викладеного в § 1, з поглядом § 2 дає такий підхід до визначення відмінка.

Розглянемо який-небудь стан A , в якому можуть перебувати предмети, і який-небудь набір слів із пропуском B . Назвемо набір B узгодженим із станом A , якщо для будь-якого предмета, що може перебувати в стані A , виконується таке твердження: для вираження в мові тієї обставини, що цей предмет перебуває в стані A , достатньо підставити певну прийнятну форму назви цього предмета замість трьох крапок у набір B . Якщо, наприклад, стан A полягає в тому, що відповідний предмет буде дім, то з цим станом узгоджується як набір "...будує дім", так і набір "дім будується..."

Якщо стан A означає, що хтось не читав відповідний предмет, то узгодженим з ним набором буде "не читав..."; цей приклад показує, що узгоджений набір може перетворюватися на речення, яке передає розглядуваний стан відповідного предмета також і при підстановці понад однієї форми назви цього предмета: "не читав газету" і "не читав газети".

Набір “дав...” узгоджується як зі станом, що полягає в тому, що хтось щось дав цьому предмету, так і зі станом, що полягає в тому, що хтось комусь дав цей предмет. Пару (A, B) , де A — стан, а B — узгоджений з цим станом набір слів з пропуском, назовемо узгодженою парою. Предмет, що може перебувати в стані A , назовемо допустимим для пари (A, B) .

Дві узгоджені пари (A_1, B_1) , (A_2, B_2) назовемо еквівалентними щодо відповідного предмета, якщо для будь-якої форми назви цього предмета виконуються такі два твердження:

1) якщо підстановка цієї форми в набір B_1 перетворює його на речення, яке свідчить, що розглядуваний предмет перебуває в стані A_1 , то підстановка цієї ж форми в набір B_2 перетворює його на речення, яке підтверджує, що розглядуваний предмет перебуває в стані A_2 ;

2) якщо підстановка цієї форми в набір B_2 перетворює його на речення, яке говорить, що розглядуваний предмет перебуває в стані A_2 , то підстановка цієї ж форми в набір B_1 перетворює його на речення, яке говорить, що розглядуваний предмет перебуває в стані A_1 .

Назовемо дві узгоджені пари безпосередньо еквівалентними, якщо існує хоча б один допустимий для них обох предмет і якщо вони еквівалентні щодо будь-якого допустимого для них обох предмета. Назовемо, нарешті, дві узгоджені пари (P, Q) і (U, V) абсолютно еквівалентними, якщо існує такий ланцюжок узгоджених пар (X_1, Y_1) , (X_2, Y_2) , ..., (X_n, Y_n) , що

1) при кожному i пари (X_i, Y_i) і (X_{i+1}, Y_{i+1}) безпосередньо еквівалентні;

2) $(X_1, Y_1) = (P, Q)$;

3) $(X_n, Y_n) = (U, V)$.

Сукупність усіх узгоджених пар розбивається на класи, що не перетинаються; при цьому будь-які дві пари з одного й того самого класу є абсолютно еквівалентними, а будь-які дві пари з різних класів не є абсолютно еквівалентними. Ці класи і пропонується називати відмінками. Повністю усвідомлюючи неостаточність сформульованого щойно визначення відмінки, автор все ж вважає за доцільне навести його тут, хоча б як матеріал для подальшої дискусії.

Коментар 4. У наведеному фрагменті автор пропонує для усунення виявлених труднощів звернутися до розгляду поняття «стан предмета» в комплексі з конструкцією «набір із пропуском», тобто з контекстами з одним (позначеним) змінним словом. Вводиться поняття узгодженої пари <«стан предмета», «набір із пропуском»>. На першому етапі «стан» дозволяє здійснити певну селекцію контекстів і сформувати множину «узгоджених пар». Введення відношень еквівалентності і безпосередньої еквівалентності узгоджених пар дає автору можливість визначити властивість симетричності, а введення абсолютної еквівалентності — ще й властивість транзитивності. Таким чином, відношення абсолютної еквівалентності виявляється рефлексивним, симетричним і транзитивним — тобто відношенням еквівалентності в звичайному теоретико-множинному сенсі. Як таке, воно розбиває множину всіх узгоджених пар на класи, що взаємно не перетинаються. Ось їх автор і пропонує ототожнити з відмінками.

Правда, і тут залишається певна недовомовленість. Якщо, наприклад, зазначає А. М. Колмогоров, стан A полягає в тому, що *відповідний предмет буде дім*, то з цим станом узгоджується як набір $B_1 = \langle \dots \text{буде дім} \rangle$, так і набір $B_2 = \langle \text{дім} \text{будується} \dots \rangle$, де три крапки може бути замінено іменником у прийнятній формі, наприклад, «робітник буде дім» і «дім будується робітником». Добре, що умови (1) і (2) заперечують еквівалентність таких пар. Зате стає не зовсім виразним статус вираження *відповідний предмет буде дім*, що використовується як визначення стану, адже внаслідок невизначеності дефініції «відповідний предмет» цей вислів стає практично неможливо відрізнити від набору «...буде дім». Також не зовсім зрозуміло, чи різні стани «відповідного предмета» виникають при підстановці в цю формулу конкретного іменника. Адже стани іменників, що стоять на першому місці в контекстах «робітник буде дім», «виконроб буде дім», «завод буде дім», «держава буде дім», навряд чи можна назвати однаковими. Крім того, все-таки не дуже зрозуміла і тотожність станів «відповідний предмет буде дім» і «дім будується відповідним предметом». І взагалі, неясно, який стан, наприклад, робітника задає вислів «робітник буде дім» (робітник

кладає цеглу в кладку, він перемішує цемент, просто перекурює чи, як Шурик з відомого фільму Леоніда Гайдая, тікає від хулігана, якого прислали на перевиховання?). Для порівняння наведемо аналогічні за структурою стану вислови «цей предмет купує горілку» і «горілка купується цим предметом», «цей предмет обожнює селянку» і «селянка обожнюється цим предметом», «цей предмет робить революцію» і «революція робиться цим предметом». Підстановка у відповідні набори слова «робітник» у належній формі повідомляє учасникові мовного процесу масу нюансів, які аж ніяк не прояснюють суті справи.

Тут, однак, слід відзначити певну конгеніальність підходів І. Ньютона і А. М. Колмогорова, що спробували вивести властивості мови з «природи речей». І водночас, як нам здається, вводячи поняття «стан предмета», А. М. Колмогоров мав таки на увазі не стільки стани реальних предметів, скільки певну семантичну мовну конструкцію, використання якої в розробленій ним процедурі слугує селекції форм слів, дозволяючи «відсікти» неприпустимі, граматично надто нерелевантні ситуації стосовно тієї, яка задається розгляданим контекстом. Зрозуміло, що і сам А. М. Колмогоров усвідомлював певну недостатність цього визначення, зазначивши, що «...повністю усвідомлюючи неостаточність сформульованого щойно визначення відмінка, автор все ж вважає за доцільне навести його тут, хоча б як матеріал для подальшої дискусії». Однак у наступному параграфі він дає цілком алгоритмічно осмислену схему визначення відмінка іменника, яка має такий вигляд:

«§ 4. Щоб визначити, в якому відмінку стоїть відповідний іменник в конкретному реченні, діємо так:

1. Визначаємо стан, в якому перебуває предмет, що позначається цим іменником;
2. Замінюємо цей іменник трьома крапками і отримуємо тим самим набір слів із пропуском;
3. Зазначаємо, що отримана пара (набір, стан) є узгодженою, і визначаємо до якого класу, тобто відмінка, вона належить.

Щоб поширити нашу конструкцію на іменники у множині, досить погодитися, що кожний такий іменник позначає особливий предмет (відмінний від предмета, позначеного тим самим іменником, але в однині).

Так, іменник «склянка» позначає предмет «склянка», а іменник «склянки» позначає предмет, що складається з певної множини склянок. (Зауважимо, що внаслідок нашої угоди «пани» і «панове» суть просто різні назви одного й того самого предмета.)

§ 5. Відповідь на питання, скільки відмінків у конкретній мові, має дати конкретний лінгвістичний аналіз цієї мови. Якщо виходити із запропонованого в § 3 визначення, то виявиться, що в російській мові крім традиційних шести відмінків є ще такі відмінки:

1. Місцевий (рос. «местный», на відміну від традиційного «предложного» — прим. авт.) відмінок: «в лесу», «в году» і т. д.

2. Кількісно-відокремлювальний відмінок: «выпить чаю», «прибавить ходу», «дать воды» і т. д.

Якщо обидва речення «не читав газету» і «не читав газети» правильні і передають один і той самий стан предмета «газета», це вказує на те, що існує особливий відмінок («позбавляльний»), що вживається після дієслів із запереченням і має дві форми (одна з яких збігається з формою знахідного, а друга — з формою родового відмінка). Якщо «не читав газету» правильно, а «не читав газети» неправильно, то в першому з цих речень ми маємо справу із знахідним відмінком. Якщо «не читав газету» неправильно, а «не читав газети» правильно, то в другому з цих речень ми маємо справу з родовим відмінком. Якщо, нарешті, правильні обидва речення, але вони передають різні стани предмета «газета», то в першому реченні — знахідний відмінок, а в другому — родовий.

Можливо, що існують ще й інші відмінки. Було б цікаво перерахувати всі відмінки російської мови».

Коментар 5. Абстрагуючись від цілої низки деталей, пов'язаних з необхідністю залучення багатьох непридатних для формалізації і таких, що не можуть бути визначені, аспектів, схему Колмогорова-Успенського можна звести до такого.

Вводиться множина $K(X)$ контекстів однієї змінної x , де x пробігає клас X іменників певної мови, в якій визначено категорію відмінка.

Вводиться поняття стану $s(x)$, $x \in X$, яке не має, правда, чіткого визначення, але діє на множині $K(X)$ цілком певним, описаним вище чином. Результатом цієї дії є певна селекція контекстів в узгоджені пари <стан — контекст> і встановлення відношення еквівалентності, що розбиває $K(X)$ на підмножини, які взаємно не перетинаються, — класи еквівалентності:

$$K(X) = \bigcup_{i=1}^N K_i(X); K_i(X) \cap K_j(X) = \emptyset \text{ при } i \neq j, \quad (1)$$

де N — число відмінків у відповідній мові, так що контексти $k_i'(x)$ і $k_i'(y)$, які належать класу $K_i(X)$, виявляються еквівалентними в зазначеному вище розумінні. Таким чином, назву підмножини $K_i(X)$, $i = 1, 2, \dots, N$ можна ототожнити з назвою відповідного відмінка, а всі помічені $x \in X$, що входять до класу $K_i(X)$, наявні в ньому тільки у формах відмінка i . З цього випливає, що частковий граматичний стан (частина загального стану $s(x)$, пов'язана з відмінковими властивостями) є певною абстракцією елементів $K_i(X)$.

У цьому сенсі поняття стану Колмогорова-Успенського, яке розглядається в єдиному комплексі з процесом побудови відмінкових класів еквівалентності, постає як оператор (назвемо його оператором відмінка або оператором Колмогорова-Успенського і позначимо символом $[KY]$), що діє на множині контекстів слів із X і розбиває відповідну множину на сукупність підмножин, що взаємно не перетинаються. При цьому кожна з підмножин містить контексти, в яких слова з X зустрічаються тільки в одному, характерному для цієї підмножини відмінку. Як зазначалося, кожен таку підмножину можна позначити символом (найменуванням) відповідного відмінка і використовувати як його визначення.

Проте можливий і дещо інший погляд. Оскільки описані конструкція і процедура можуть бути застосовані до будь-якого нового контексту (адже $K(X)$ ніколи не буває «остаточним») з метою визначення відмінка якогось слова ξ з $\kappa(\xi)$, логічно припустити, що так визначається «відмінкова» частина його повного лінгвістичного стану $s(\xi)$, а конкретний відмінок цього слова набуває сенсу власного значення оператора $[KY]$. Таким чином, можна стверджувати, що в розглядуваному контексті слово ξ перебуває в лінгвістичному стані з певним значенням відмінка, а названий лінгвістичний стан відіграє роль власного стану оператора Колмогорова-Успенського. Існують, зрозуміло, і контексти з невизначеними значеннями (класичний приклад: «день долає ніч»); для їх опису застосовується процедура суперпозиції станів, яку буде розглянуто в наступному параграфі.

За логікою нашого викладу, значення відмінка, одержувані із застосуванням процедури Колмогорова-Успенського («власні значення» оператора $[KY]$), відіграють роль спостережуваних величин теорії, а «власні функції» цього оператора — роль часткових граматичних станів, які ідентифікують відмінковий статус відповідних слів, унаслідок чого ми отримуємо можливість формалізувати цей випадок як задачу на власні значення (типову для математичної фізики). Той факт, що ми оперуємо математично невизначеними об'єктами, не повинен нас бентежити, оскільки така ситуація є типовою для теорій з формально (топологічно і алгебраїчно) невизначеною базовою параметризацією своїх об'єктів — до них переважно належать і лінгвістичні теорії.

Слід зазначити, що формальне визначення спостережуваної величини — досить складна процедура для будь-якої теорії, яка працює з реальними об'єктами, і те, що А. М. Колмогорову вдалося майже 60 років тому настільки далеко просу-

нутися у формальному визначенні дуже непростого граматичного поняття, викликає глибоку повагу. Принагідно зауважимо, що вчений, мабуть, не ставив собі спеціально за мету визначити поняття стану мовної одиниці — цей об'єкт у нього має допоміжний і, так би мовити, технічний характер. Однак саме ця пропозиція (протиставлення мовній одиниці її лінгвістичного стану) є, на наш погляд, найпринциповішою і найціннішою у цій його праці. Адже поняття відмінка (як і інших категорій мови) уточнюватимуться і деталізуватимуться постійно в міру проникнення вглиб властивостей мовної субстанції, у той час як пропозиції, що стосуються принципово нової основи концептуального опису мовної феноменології (яким і є підхід лінгвістичних станів), виникають набагато рідше. Тут, як нам здається, ми стикаємося саме з таким випадком.

На жаль, ці ідеї залишилися практично непоміченими і незатребуваними мовознавчою спільнотою. Зокрема, нам невідомі праці, де було б зроблено спробу поширити викладену методологію на визначення інших граматичних категорій і для інших частин мови (включаючи визначення самих частин мови). Лише А. А. Залізник сприйняв ідеологію Колмогорова-Успенського і використав її у своїй чудовій книзі «Російська іменна словозміна», виданій 1967 року¹⁶. Її перевидання у 2002 р. містить також кілька інших праць А. А. Залізника, у тому числі статтю «Про розуміння терміна “відмінки” у лінгвістичних описах», уперше опубліковану в збірнику «Проблеми граматичного моделювання»¹⁷, де автор розвиває свою концепцію відмінкової системи, вказуючи, зокрема, і місце, яке в ній займає підхід Колмогорова-Успенського. Наведемо деякі фрагменти цієї статті. Так, А. А. Залізник зазначає, що

«розрізняються два розуміння терміна “відмінки”, які можна (дещо умовно) позначити як “семантичне” і “формальне”. Основна розбіжність між ними полягає в тому, чи допускається існування двох різних відмінків, відмінність яких ніяк не виражається зовні. При семантичному розумінні відмінка відповідь на це питання позитивна, при формальному — негативна. Конкретний відмінок у семантичному розумінні — це певний елемент смислу, а саме певне смислове ставлення, наприклад: “бути суб’єктом дії”, “бути знаряддям дії”, “належати кому-небудь (чому-небудь)”, “бути всередині чого-небудь”. Відмінки в семантичному розумінні можна так чи інакше виразити в будь-якій мові, тому, якщо їх розглядати безвідносно до способу вираження, вони виступають як елементи певної універсальної системи одиниць смислу. Можна назвати “вузько формальним” таке розуміння відмінка, при якому як відмінкові форми допускаються тільки цілісні словоформи і два відмінки визнаються різними лише в тому випадку, якщо хоча б у частини відмінюваних слів їм відповідають зовні різні форми.

Конкретний відмінок у вузько формальному розумінні (у іменників) у першому наближенні можна описати так: це певний набір словоформ (або, якщо загодно, те спільне, що мають усі словоформи такого набору), кожна з яких здатна виражати крім свого основного, предметного значення, один або кілька відмінків у семантичному розумінні.

Наприклад, у російській мові орудному відповідає ряд словоформ, що містить, серед багатьох інших, словоформи *пером, человеком, стрелой, лесом, мыслью, перьями, детьми* тощо. Кожна з них здатна виражати серію відмінків у семантичному розумінні (значення знаряддя, діяча, еталона порівняння, місця руху і т. д., пор. вище). Таким чином, відмінки у вузько формальному розумінні — це один з можливих засобів (поряд з прийменниками, постфіксами, порядком слів та ін.) для вираження відмінків у семантичному розумінні».

Тут семантичне розуміння відмінка, на думку А. А. Залізника, забезпечує тонші градації семантичної структури всередині того, що пропонується вважати його вузько формальним розумінням, і, таким чином, семантичне розуміння

¹⁶ Залізник А. А. Русское именное словоизменение. С приложением избранных работ по современному русскому языку и общему языкознанию. — М., 2002. — 750 с.

¹⁷ Проблемы грамматического моделирования / Отв. ред. А. А. Залізник. — М., 1973. — 262 с.

«розщеплює» вузько формальний рівень (власне «відмінок») на якісь «підрівні». Така інтерпретація ще більше підкріплюється зауваженням у тій же статті¹⁸, де стверджується:

«співвідношення між відмінками у вузько формальному та семантичному розумінні наочно демонструється традиційними для латинських граматик назвами на зразок *genetivus possessivus*, *genetivus partitivus*, *genetivus subjectivus*, *genetivus objectivus*, *dativus commodi*, *dativus possessivus*, *dativus finalis* і т. д.: тут перша частина назви відповідає відмінку у вузько формальному розумінні, а друга — відмінку в семантичному розумінні».

Отже, всередині «вузько формального», наприклад, *genetivus* містяться цілих чотири «семантичні» відмінки: *genetivus possessivus*, *genetivus partitivus*, *genetivus subjectivus*, *genetivus objectivus*.

«Для визнання відмінків (у вузько формальному розумінні) їх у конкретній мові має бути не менше двох; інакше кажуть, що у відповідній мові відмінків немає взагалі».

Очевидно, зазначає А. А. Залізник,

«відмінки у формальному (і, зокрема, вузько формальному) розумінні не мають універсального характеру, а завжди становлять елемент граматичної будови конкретної мови: в одній мові, наприклад, 6 відмінків (у формальному розумінні), в іншій 15, в третій їх немає взагалі».

І далі:

«в сучасній лінгвістичній літературі, особливо в конкретних описах, безумовно переважає вузькоформальне розуміння відмінка, і саме воно цікавитиме нас нижче».

Відповідно в цитованій праці А. А. Залізняка розглядаються тільки такі описи відмінкових систем, які в явній або неявній формі спираються на вузько формальний опис відмінка. Надалі «відмінок» (без уточнення) означає в автора відмінок у вузькоформальному розумінні. На цій же сторінці у виносці 4 А. А. Залізник зазначає, що «відмінку в семантичному розумінні відповідає введене ним нижче поняття “семантична роль”». Відзначимо і ми цю констатацію, оскільки надалі нам доведеться досліджувати взаємовідношення понять «відмінок у семантичному розумінні», «(семантичний) стан» і «семантична роль».

Щодо цього останнього зауваження зробимо ще одне уточнення. А. А. Залізник далі в своїй статті підкреслює, що

«використовуватиме невизначене поняття “семантична роль”, яке за змістом відповідає тому, що вище було названо відмінком у семантичному розумінні. З цим поняттям пов’язане таке слововживання. Нехай є фраза “він надіслав батькам книжку свого друга”. Ми говоритимемо, що сегмент *батькам* виражає в цій фразі семантичну роль “адресат дії” для номінативи *батьки*; сегмент *книжку* виражає в даній фразі семантичну роль “об’єкт дії” для номінативи *книжка*; сегмент *друга* може виражати в даній фразі семантичну роль «власник чого-небудь» або семантичну роль «автор чогось» для номінативи *друг*. Семантичні ролі можуть виражатися сегментами не тільки у фразах, а й у словосполученнях. Наприклад, у словосполученні *пошлати батькам книжку свого друга* сегменти *батькам*, *книжку*, *друга* передають (для відповідних номінатив) ті самі семантичні ролі, що і в розглянутій вище фразі».

У статті «Про розуміння терміна “відмінок” у лінгвістичних описах»¹⁹ А. А. Залізник зазначає, що терміну «контекст» у праці В. А. Успенського 1957 р. відповідає термін «набір слів із пропуском», терміну «семантична роль» — «стан», терміну «ситуація» — «узгоджена пара» (і посилається на §2.3

¹⁸ Залізник А. А. Знач. праця.— С. 616, виноска 2.

¹⁹ Там же.— С. 623.

власної праці «Російська іменна словозміна») ²⁰. Таким чином, названі три поняття, а саме: «відмінок у семантичному розумінні», «(семантичний) стан» і «семантична роль» в авторській інтерпретації виявляються ідентичними (принаймні в межах розв'язуваної проблеми).

Далі А. А. Залізняка розвиває свою теорію відмінка, яка, на наш погляд, становить уточнений і деталізований варіант підходу Колмогорова-Успенського. Ми не спинятимемося тут на деталях цього викладу, оскільки маємо намір зосередитися на поняттях «відмінок у семантичному розумінні», «(семантичний) стан» і «семантична роль». У праці А. А. Залізняка, як уже зазначалося, вони тотожні, хоча насправді є різними. Так, сам зміст поняття «відмінок», як видається, свідчить про те, що кількість відмінків у семантичному розумінні має бути невеликою і (що було б ще краще) вони повинні бути названі (перераховані) хоча б приблизно. Для латини автор наводить цей список — (*genetivus*): *possessivus, partitivus, subjectivus, objectivus, (dativus): commodi, possessivus, finalis*, ..., однак без уточнення наскільки він повний і універсальний. Також незрозуміло, в якій конкретно відповідності до списку відмінків у семантичному плані перебувають семантичні ролі. І ще більш невизначеним видається відповідність цих двох понять поняттю колмогорівського стану. Водночас, судячи з опису процедури встановлення відмінкової системи А. А. Залізняка, ця процедура, за винятком деталей, іде слідом за описаною вище процедурою Колмогорова-Успенського. Таким чином, цю загальну, уніфіковану процедуру цілком можна було б назвати процедурою Колмогорова-Успенського-Залізняка, встановивши відповідність не тільки між застосованими в обох процедурах поняттями, а й між деталями відповідного алгоритму. Принаймні на сьогодні у функціональному плані застосування всіх трьох наведених вище основних понять видається цілком ідентичним, незважаючи на всі їхні можливі концептуальні відмінності і невизначеність дефініцій.

Ця невизначеність, як нам видається, цілком припустима в межах дещо відмінної концептуальної парадигми, ядром якої слугують стани мовних одиниць, відповідні їм граматичні спостережувані величини, а також процедури, що пов'язують лінгвістичні стани та лінгвістичні спостережувані. А саме, якщо йти за загальною концепцією лінгвістичних станів, то категорії відмінка має відповідати певний оператор, який діє в просторі граматичних станів таким чином, що його власними значеннями виступають конкретні значення відмінків. Процедура Колмогорова-Успенського-Залізняка власне й виступає в ролі граматичного оператора відмінка. Те, що в її визначенні задіяно колмогорівський стан, не повинно вносити плутанини, оскільки поняття простору лінгвістичних станів поки ще, на жаль, є далеким від математичної формалізації, і ми змушені задовольнятися його суто символічним поданням. Тому фактично «вгадані» компоненти лінгвістичного стану цілком правомірно використовувати у процедурі визначення власних значень оператора відмінка, вважаючи такий підхід специфічним і характерним для сформульованого методу.

У цій картині необхідно мати на увазі й деякі інші ефекти, притаманні теоріям, які працюють зі спостережуваними величинами, що формалізуються як власні значення відповідних операторів на відповідних просторах станів.

По-перше, це інваріантність підпростору станів, що відповідає конкретному власному значенню. Тут їй відповідає відмінковий клас еквівалентності, визна-

²⁰ Там же.— С. 38.

чений процедурою Колмогорова-Успенського-Залізняка на множині узгоджених пар (ситуацій).

По-друге, це так званий ефект тонкої структури²¹, коли відбувається розщеплення рівня, що відповідає певному власному значенню, на певні «підрівні» при включенні додаткової «семантичної взаємодії» або при врахуванні семантичних факторів, які раніше не бралися до уваги. Так, наприклад, наведені А. А. Залізником значення латинських відмінків <genetivus>, <dativus>, ... інтерпретуються як «власні значення» оператора «вузько формального відмінка», у той час як <genetivus possessivus>, <genetivus partitivus>, <genetivus subjectivus>, <genetivus objectivus>... є власними значеннями оператора «семантичного відмінка», що містить певні додаткові аспекти граматичного значення порівняно з «вузько формальним». При цьому «вузько формальний відмінок» представлено «виродженням» рівнем, а зазначене «виродження» знімається при врахуванні тоншого семантичного фактора, що визначається «семантичним відмінком», і первісний відмінковий стан розщеплюється, виявляючи «тонку семантичну структуру», яку на наведеному А. А. Залізником прикладі з латини можна схематично подати так (див. рис. 3):

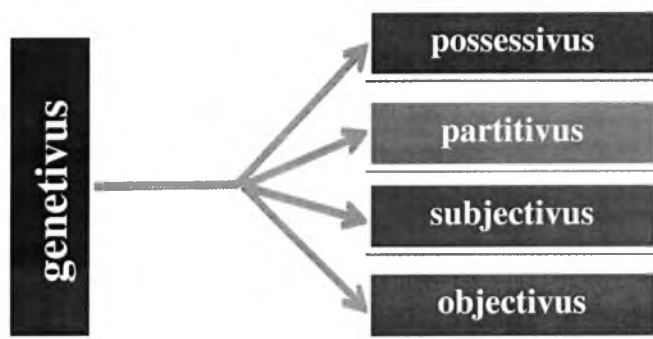

Рис. 3. «Тонка семантична структура» латинського відмінка (на прикладі *genetivus*)

Аналогічні зауваження можна зробити і щодо поняття семантичної ролі, яке загалом має слугувати (а в розглянутому випадку — і слугує) скоріше елементом процедури (оператора) відмінкової системи, ніж її станом. У цьому розумінні значення граматичної категорії відмінка, як у вузько формальному, так і в семантичному плані, відіграють роль власних значень відповідних граматичних операторів, що діють на множині граматичних станів слів. Тому зауваження В. А. Плунгяна про те, що «семантична роль» є аналогом «більш імпресіоністського» поняття «стан»²², усе-таки, на наш погляд, не зовсім відповідає дійсності, а саме: «семантична роль» у жодному разі не є «станом», а відіграє (у складі процедури Залізняка) роль оператора, власними функціями якого якраз і є стани, а власними значеннями — конкретні (виявлені в контекстах) значення відмінка. Той факт, що семантична роль бере участь у визначенні відмінка, видається майже тривіальним з огляду на те, що згадана роль, яка відповідає відмінку в семантичному розумінні, і без того перебуває «всередині» тонкої структури відмінкової

²¹ Тонка структура в квантовій механіці (див., наприклад: Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Квантовая механика : Нерелятивистская теория. — 4-е изд. — М., 1989. — 768 с.; Берестецкий В. Б., Лифшиц Е. М., Питаевский Л. П. Квантовая электродинамика. — 3-е изд., испр. — М., 1989. — 728 с.).

²² Плунгян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира. — М., 2011. — С. 183, виноска 69.

системи, і фіксація в конкретному контексті відмінка в семантичному розумінні, як це впливає зі схеми, наведеної на рис. 3, дуже сильно наближає нас до визначення відмінкового класу еквівалентності на множині узгоджених пар (ситуацій), а відтак — і до визначення відмінка у вузько формальному розумінні.

Таким чином, у теорії Колмогорова (а отже, і в процедурі Залізняка) стани мають посідати місце, як це позначено на схемі (див. рис. 4).

Застосування поняття стану мовної одиниці отримало подальший розвиток у наших працях і працях наших співробітників²³, згідно з якими будь-яке слово (взагалі — будь-яка одиниця мови) в контексті або в мовному потоці перебуває в певному семантичному стані. Для одиниць лексичного рівня цей стан являє собою певним чином організовану суму ознак граматичної та лексичної семантики і дає можливість узагальнювати поняття граматичного та лексичного значення.

Подальша формалізація лінгвістичних станів. Процес розуміння мови можна представити як редукцію апіорного розподілу лексем за сумарними ознаками граматичної та лексичної семантики, властивими суб'єктивному лексикону реципієнта, до певного граматичного і лексичного значення, характерного саме для того контексту, який перебуває в полі уваги реципієнта і підлягає процесові його індивідуального мовного опрацювання. Отже, наведена вище схема може бути узагальнена й деталізована (див. рис. 5).

Незважаючи на те, що досі не створено формального апарату для визначення системи всіх можливих станів будь-якої лексеми (більш узагальнено — будь-якої одиниці мови), природно вважати, що достатньо адекватною моделлю такої системи може слугувати комплекс граматичних і лексичних значень — так, як його подано, скажімо, у великому тлумачному словнику тієї чи іншої мови. У цілому ж поняття стану системи (а кожен одиницю мови ми розглядаємо і як систему, і як елемент системи вищого рівня) ми маємо намір використовувати в межах парадигми сучасного природознавства і техніки²⁴. Таким чином, при розгляді формальних аспектів семантики ми виходитимемо з існування відповідності між мовною одиницею і її станом:

$$s : X \rightarrow s(X), \quad (2)$$

де X — певна одиниця мови; s — відповідність між X і $s(X)$ — формальним об'єктом, що представляє стан одиниці X , детермінантами якого є елементи засобів матеріального вираження семантики, як це позначено на схемі. Для будь-якої одиниці X -стани утворюють певну множину (для простоти вважаємо її скінченною, але не обмеженою, хоча це і не принципово) — позначимо його, як зазвичай, символом $\{s(X)\}$. Клас одиниць певного типу в мові L позначимо символом $W(L)$ або просто W , якщо йдеться лише про одну конкретну мову; належність X до

²³ Широков В. А. Лексикографічне представлення семантичних станів // Математичні машини і системи. — К., 1999. — № 3. — С. 21–32; Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем. — К., 2004. — 328 с.; Широков В. А. Семантичні стани мовних одиниць та їх застосування в когнітивній лексикографії // Мовознавство, 2005. — № 3–4. — С. 47–62; Широков К. В. Іменна словозміна у сучасній турецькій мові. — К., 2009. — 318 с.; Потапова Е. В. Модель лингвистической онтологии предметной области с нечеткими семантическими состояниями терминов // Бионика интеллекта. — Х., 2012. — № 2(79). — С. 95–102; Широков В. А. Системна семантика тлумачних словників // Акцентологія. Етимологія. Семантика : До 75-річчя В. Г. Складенка. — К., 2012. — С. 487–510.

²⁴ Боум А. Квантовая механика: основы и приложения. — М., 1990. — 720 с.; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Квантовая механика (нерелятивистская теория). — 4-е изд. — М., 1989. — 768 с.

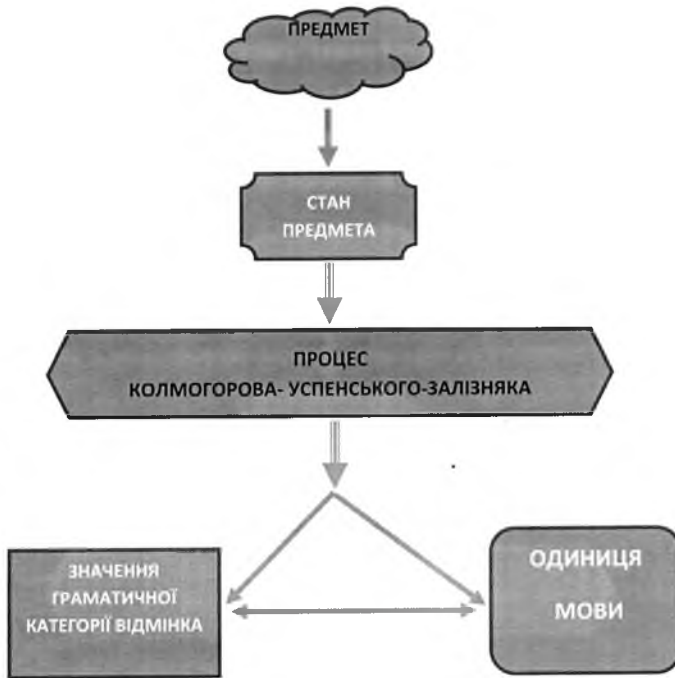

Рис. 4. Стани в картині Колмогорова-Успенського-Залізняка

класу W позначимо як $X \in W$; множину всіх станів для всіх $X \in W$ позначимо через $S \equiv \{s(X); X \in W\}$.

Припустимо, що існує оператор F , дію якого визначено на множині семантичних станів S і який інтерпретуватимемо як оператора значення певної семантичної категорії (ними можуть бути і категорії граматичної семантики як у прикладі, розглянутому в попередньому параграфі). Якщо, наприклад, F є оператором частини мови, то його значеннями є: f_1 — «іменник», f_2 — «дієслово», f_3 — «прикметник» і т. д.). Це означає, що F становить певний інтелектуальний механізм, який, аналізуючи стан $s(X)$ з наявною одиницею X , ідентифікує значення конкретної семантичної категорії, що відповідає саме даному стану. Зрозуміло, що визначення системи операторів типу F має ґрунтуватися на певній семантичній теорії, формалізованій належним чином.

Математичною мовою дію оператора F можна передати так:

$$Fs_i(X) = f_i s_i(X), \quad (3)$$

де f_i — конкретне значення семантичної категорії; функції $s_i(X)$, $i = 1, 2, \dots$, представляють стани одиниці X , які маркують її належність до значень f_i категорії F . Значення f_i , $i = 1, 2, \dots$, називатимемо власними значеннями оператора F , що відповідають станам $s_i(X)$, $i = 1, 2, \dots$. Множину всіх станів, що відповідають власному значенню f_i , називатимемо множиною часткових семантичних станів і позначатимемо символом $S(f_i)$:

$$S(f_i) = \{s: Fs = f_i s_i\}. \quad (4)$$

За визначенням множина $S(f_i)$ складатиметься тільки з тих семантичних станів, які характеризуються певним значенням семантичної категорії F , а саме значенням f_i .

Рівняння (3) у тих випадках, коли множина, яка пробігає індекс i , складається більше ніж з одного елемента, являє собою формальне вираження явища

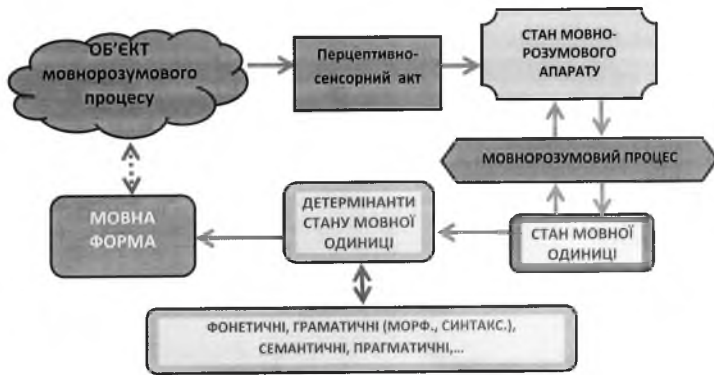

Рис. 5. Розширена схема функціонування станів мовних одиниць

семантичної багатозначності. Для одиниць лексичного рівня це полісемія і омонімія (як лексична, так і граматична). Зокрема, у разі омонімії це відображає ситуацію, коли словоформа X в одному контексті може перебувати в стані, наприклад, іменника, а в іншому — у стані, скажімо, дієслова. Такий вид омонімії зазвичай називають міжчастиномовною омонімією.

Можливі випадки, коли в рівнянні (3) певному значенню f_i відповідає не один семантичний стан $s_i(X)$, а декілька: $s_i^j(X)$, $j = 1, 2, \dots$. Такі стани називатимемо виродженими; про виродженість сигналізує наявність верхнього індексу при символі семантичного стану $s_i^j(X)$. Наприклад, в українській мові словоформа *мати* зі значенням категорії «частина мови» «іменник» має два граматичних стани g (*мати*):

$$g_{\text{іменник}}^{\text{жін. рід. однина. наз. відм.}},$$

де слово *мати* має лексичне значення «жінка стосовно дитини, яку вона народила» і:

$$g_{\text{іменник}}^{\text{чол. рід. множина. наз. відм.}},$$

де слово *мати* має лексичне значення «спортивні матраци». Цей приклад ілюструє явище внутрішньочастиномовної омонімії.

Кількість власних семантичних станів одиниці X , що відповідають певному значенню категорії F , називатимемо *кратністю виродження* цього семантичного стану. Так, у розглянутому прикладі стан g (*мати*) має кратність виродження 2. Семантичні стани, в яких оператор F має лише одне значення, називатимемо *чистими*. Однак априорі не можна заборонити існування семантичних станів, для яких оператор F не набуває якогось одного значення, але може характеризуватися, наприклад, двома. Формально таку ситуацію можна зобразити за допомогою співвідношення:

$$F(X) = f_1 \alpha_1(s_1) s_1(X) + f_2 \alpha_2(s_2) s_2(X), \quad (5)$$

де семантичний стан s мовної одиниці X при впливі на нього оператора F розщеплюється на два, а саме: $s_1(X)$ і $s_2(X)$, де $s_1(X)$ відповідає значенням семантичної категорії f_1 , а $s_2(X)$ — значенням семантичної категорії f_2 ; лінгвістичний смисл функцій $\alpha_1(s_1)$ і $\alpha_2(s_2)$ буде з'ясовано нижче.

Стани, для яких оператор F , діючи на функцію семантичного стану, являє собою комбінацію певної кількості чистих семантичних станів, що відповідають

різним власним значенням цього оператора, називатимемо *змішаними семантичними станами*. Таким чином, рівняння (5) визначає семантичний стан, у якому перебуває одиниця X , і являє собою своєрідне явище суперпозиції («суміші») чистих семантичних станів $s_1(X)$ і $s_2(X)$, що відповідають власним значенням f_1 і f_2 . Лінгвістична інтерпретація рівняння (5) полягає в тому, що мовна одиниця X має семантичні ознаки одночасно і f_1 і f_2 . Відповідні показники — ідентифікатори зазначеної належності містяться у виразах для семантичних станів $s_1(X)$ і $s_2(X)$.

Така ситуація досить типова для мови. Наприклад, в українському та російському дієприкметниках поєднуються властивості дієслова і прикметника. Розглянемо, наприклад, російські дієприкметникові лексеми «ведущий» і «ведомый». Вони відмінюються за словозмінною парадигмою прикметника (шість відмінків у чоловічому, жіночому, середньому роді й у множині), маючи одночасно в своїй структурі дієслівну морфологічну ознаку активності / пасивності — вона тут матеріально виражена за допомогою суфіксів **-ущі** і **-ом** відповідно. Зазначена морфологічна ознака не видається сильною з погляду належності до дієслова, де вона не має статусу словозмінної; крім того, вона характерна для повної словозмінної парадигми, а не тільки для окремих її членів, що дає підставу для виділення класу слів з такими властивостями в самостійну частину мови — «дієприкметник». В українській назві терміна «дієприкметник» знайшли своє відображення обидві ознаки — дієслова і прикметника²⁵.

Зауваження щодо концепції станів та феноменологічної складності будови світу. У цій статті ми не маємо наміру розглядати велику кількість прикладів, що ілюструють можливості формалізму станів мовних одиниць. Ряд застосувань цього формалізму було продемонстровано в інших працях, які цитувалися вище. Крім того, співвідношення чистих і змішаних семантичних станів із застосуванням теорії нечітких множин Л. Заде розглянуто в статті В. А. Широкова і К. В. Широкова²⁶. Автори зробили висновок про існування одиниць, для яких мова допускає контексти з функціонуванням тільки в змішаних семантичних станах, що є свідченням неможливості повної формалізації мовної системи. Мета ж цієї праці — показати феноменологічність граматики природної мови і близькість науки про мову до інших дисциплін природничо-наукового, а отже, і технологічного циклу. Актуальність цього завдання зумовлена лінгвістичним навантаженням на інженерію знань, що все виразніше набуває рис глобальної індустріальної галузі й вимагає для свого розвитку все витонченіших інтелектуальних мовних інструментів.

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне навести деякі загальнонаукові міркування про концепцію стану. Зазначене поняття, яке використовується в багатьох природничих, соціогуманітарних та технічних дисциплінах, на нашу думку, найглибше розроблене теоретично і практично в квантовій механіці, де воно є основоположним.

Згідно з канонічною доктриною квантової механіки, будь-яка система в певний момент часу перебуває в певному стані. Стан системи формалізується розв'язком рівняння Шредінгера для відповідної системи. Оскільки рівняння Шре-

²⁵ Приклад суперпозиції граматичних станів у турецькій мові наведено в праці К. В. Широкова «Іменна словозміна у сучасній турецькій мові» (К., 2009, 318 с.), де продемонстровано, що частина словозмінної парадигми турецького іменника має певні категоріальні і матеріальні ознаки дієслова.

²⁶ Широков К. В., Широков В. А. Застосування формалізму нечітких множин для визначення граматичних станів турецьких слів // Мовознавство.— 2005.— № 6.— С. 39–46.

дінгера є диференційним рівнянням певного типу в частинних похідних, множина його розв'язків, що ототожнюються зі станами розглянутої системи, утворює нескінченновимірний (гільбертів) простір. Таким чином, число станів квантово-механічної системи є теоретично нескінченним. Стани системи подають максимально повний її опис у теорії і визначають імовірнісну інтерпретацію поведінки системи, однак самі по собі вони не є безпосередньо спостережуваними величинами. Спостережувані величини зображуються у квантовій механіці ермітовими операторами, які діють у гільбертовому просторі станів, а можливі значення спостережуваних величин виражаються через матричні елементи цих операторів у просторі станів. Однак в інших теоріях стани системи можуть бути спостережуваними величинами. Скажімо, у класичній механіці стан матеріальної точки задається парою координата-імпульс у певний момент часу $(x(t), p(t))$, що є спостережуваними як окремо, так і разом. У квантовій механіці існує фундаментальне обмеження на одночасне вимірювання координат і імпульсів, що визначається співвідношенням невизначеності В. Гейзенберга.

Отже, поняття і статус спостережуваної величини неінваріантні і по-різному визначаються в різних природничих (та інших) теоріях. Це надає певної пікантності використанню поняття стану, наприклад, у теорії числень, яка в її нинішньому вигляді явища спостережуваності-неспостережуваності, на нашу думку, ігнорує²⁷.

Можна було б зажадати для теорії оперувати тільки спостережуваними величинами, але це питання непросте. Воно широко дискутувалося в часи становлення квантової теорії і не втратило актуальності і в наш час. Досягнені цією галуззю теоретичні знання містять настільки загальні методологічні уроки й настанови, що вони з користю можуть і повинні бути засвоєні будь-якою наукою, яка має на меті теоретичне усвідомлення природи досліджуваних нею речей.

Перше і найважливіше з них є, мабуть, те, що для характеристики станів об'єктів насправді використовуються як спостережувані, так і безпосередньо не спостережувані величини. Причому, на переконання більшості вчених, будувати теорію лише з самих спостережуваних величин неможливо (згадаймо вислів А. Ейнштейна з цього приводу). Але разом з тим зрозуміло, що без спостережуваних величин жодна наукова теорія і взагалі наука у принципі немислимі. Спостережувані і безпосередньо не спостережувані величини повинні мати різний логічний та онтологічний статус, однак, наскільки нам відомо, загальна теорія цього питання досі в деталях не розроблена.

У світлі викладеного напрошується така інтерпретація стосунків між спостережуваними і безпосередньо не спостережуваними величинами теорії: вони представляють відповідно «формальну» і «змістову» сторони досліджуваного об'єкта (у термінології теорії лексикографічних систем (Л-систем)²⁸ — реєстру та інтерпретаційну частини певної гіпотетичної Л-системи, що розвинулася внаслідок вияву певного лексикографічного ефекту). Стосовно об'єктів мови та-

²⁷ Щоправда, у зв'язку з квантовими узагальненнями таких формальних конструкцій, як, наприклад, мережі Петрі (*Petri S. Nets, Discrete Physics, and Distributed Quantum Computation // Concurrency, Graphs and Models.*— Berlin ; Heidelberg, 2008.— P. 527–543) або нейронні мережі (*Lagaris I. E., Likas A., Fotiadis D. I. Artificial Neural Network Methods in Quantum Mechanics // Comput.Phys. Commun.*— 1997.— N 104.— P. 1–14) поняття спостережуваності-неспостережуваності, мабуть, будуть введені в теорію об'єктів, що застосовуються для опису інформаційно-технологічних процесів та систем.

²⁸ Найповніший на сьогодні виклад теорії лексикографічних систем і її застосувань див. у кн.: Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія.— К., 2011.— 352 с.

ка інтерпретація може бути деталізована в тому плані, що будь-яка мовна одиниця має «двосторонню» природу і її стан допускає розкладання на формальний складник (досяжний для безпосереднього сприйняття суб'єктом — чи то буде звук, чи графічне зображення), тоді як змістовий представлено сукупністю «всіх контекстів», у яких може функціонувати така мовна одиниця у відповідному стані. Ця обставина, власне, і робить зазначену частину даного стану неспостережуваною. У науковій дискусії про логічні та психологічні засади феномену спостережуваності слід згадати й про таку філософську настанову, як принципи Маха, згідно з яким чуттєві враження впорядковуються в мисленні людини таким чином, що відбувається максимально економне компонування цих вражень у стійкі комплекси.

Характерно, що А. Ейнштейн, вважаючи цей принцип надто банальним, аби він був здатний виконувати роль універсального гносеологічного закону, відзначав особливу роль мови в онтолого-логіко-психологічному розгортанні процесу пізнання²⁹. Мовні конструкції він уважав не тільки способом фіксації чуттєвих комплексів, а й віддзеркаленням того, що існує (або навіть лише може існувати) поза цими комплексами і без зв'язку з ними, — згадаємо у цьому контексті ньютонівську «природу речей». На нашу думку, зауваження Ейнштейна про роль мови (а він був надзвичайно чутливим до питань філософії пізнання) не є випадковими — вони підкреслюють тезу про універсальність інформаційно-культурних процесів на всіх рівнях пізнання реальності.

Подальші зауваження стосуються обговорення критерію простоти наукової теорії — його зовсім не обов'язково пов'язувати з принципом Маха. Простота наукової теорії набуває для більшості дослідників естетичного забарвлення — простота і краса математичної схеми, підказаної природою, мають для них велику переконливу силу. Зазначимо, що в епоху формулювання квантової теорії поняття простоти (і антонімічне, а отже, і споріднене з ним поняття складності) було загальномовним, оскільки тоді ще не існувало теорії складності — вона, як відомо, з'явилася завдяки працям А. М. Колмогорова тільки в 50-ті роки минулого століття³⁰. Не було також прояснено і зв'язку такої характеристики, як складність об'єктів та їх описів (а отже, і простота!) з поняттям інформації, і не були відомі кількісні міри для оцінки цих величин і зв'язки між ними. Те, що говорилося щодо розробленого Колмогоровим та іншими вченими поняття складності, його зв'язків з інформаційними аспектами опису реальності і власне з поняттям інформації та її кількісними характеристиками, має глибокий зв'язок з критерієм простоти і краси наукової теорії. Мінімальність опису досліджуваного об'єкта, яка, за Колмогоровим, є об'єктивною мірою кількості інформації про цей об'єкт, спонукає вчених (хоча б на рівні підсвідомої настанови) до знаходження опису саме такого типу, хоч і не вказує шляхів і не дає рецептів, оскільки належить до класу алгоритмічно нерозв'язних проблем. Однак відсутність шляхів і рецептів не заперечує об'єктивності існування мінімального опису — вона лише свідчить про неіснування формули або скінченного алгоритму для отримання нових наукових істин. Якщо такий опис знайдено, він, очевидно, повинен мати якнайпростіший вигляд (насправді так воно і є). Отже, критерій простоти (або краси) наукової теорії, на наше переконання, є не стільки наслідком принципу економії мислення (який

²⁹ Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое / Пер. с нем.— М., 1989.— С. 191–196.

³⁰ Див.: Колмогоров А. Н. Три подхода к определению понятия «количество информации» // Теория информации и теория алгоритмов.— М., 1987.— С. 213–223.

Ейнштейн кваліфікує як «підозріло комерційний» і який, власне, має лише дуже опосередковане відношення до справи, оскільки тут ідеться радше про фундаментальну інформаційну властивість об'єктивно існуючих речей, ніж про властивість мислення як суб'єктивного процесу), скільки впливає із загальної природи інформації і кореспондується з формальним визначенням міри її кількості за Колмогоровим.

Справді, якщо отримано опис досліджуваного об'єкта (процесу, системи тощо), який найадекватніше відповідає його сутності, цей опис має бути мінімальним, оскільки він надає тільки істотну інформацію про досліджуваний об'єкт і не містить опису випадкових, несуттєвих деталей, які «захаращують» суттєве «зайвими» елементами. Учений, так би мовити, інстинктивно прагне отримати саме такий опис досліджуваного об'єкта, який узгоджується з визначенням інформаційної міри Колмогорова, що ґрунтується на мінімальності опису. Цим, на нашу думку, пояснюється і та психологічна впевненість, яку дослідник відчуває, коли йому вдається отримати просту (красиву!) формулу, рівняння, висновок і т. д.

Формалізм теорії складності є одночасно і прозорим, і глибоким, його слід сприймати онтологічно як об'єктивну властивість речей. Одним з нетривіальних виявів зазначеної риси є те, що складність складеного утворення не дорівнює сумі складностей сутностей, що його формують. Висловлюючись точніше, складність не є адитивною функцією системи. Інакше кажучи, якщо є якась система, що складається з інших, «менших» підсистем, які є її конституентами, тобто якщо:

$$D = \bigcup_i D_i, \quad (6)$$

де символом D позначено розглядувану систему, а D_i — її складники, то:

$$K(D) \neq \sum_i K(D_i), \quad (7)$$

де $K(D)$ — кількісна міра складності системи D , а $K(D_i)$, відповідно — кількісні міри складності її конституентів D_i (зазвичай $K(D_i) < \sum K(D_i)$). Ці уявлення, зрозуміло, поширюються і на окремі $K(D_i)$, а також на їх складники.

У процесі утворення, функціонування та взаємодії складених систем відбувається таке явище, яке ми кваліфікуємо як «самокомпенсацію складності». Зміст цього феномену зводиться до такого. Характер взаємодії конституентів, що утворюють певну єдність (цілісність), яка ідентифікується як складений об'єкт, є таким, що вони виявляють у «зв'язаному» стані лише певну частину їх повної, «іманентної» складності. Необхідність такої поведінки можна трактувати як таку, що забезпечує принципову можливість пізнання «виявленого» буття, а можливо, навіть і його існування. В іншому випадку складність будь-якого об'єкта була б актуально нескінченною (потенційно вона такою і є), а так — складності окремих компонентів начебто «самокомпенсуються» в процесі формування цілого. Отже, можна стверджувати, що потенційно складність будь-якої речі є нескінченною, оскільки сьогодні ми не бачимо меж подільності матерії і кожний нижчий структурний рівень має свою ненульову складність. Проте «одномоментно» всі різновиди складності компонентів не «виявляються» в цілому, вони виявляються лише «порівнево». Тому, складність у кожному випадку підлягає «перенормуванню», якщо йти від аналогії з квантовою електродинамікою, де для усунення розбіжностей також доводиться застосовувати процедуру «віднімання нескінченностей». Наочний приклад самокомпенсації складності нам надає мова. Так, наприклад, ступенем складності конкретного слова можна вважати довжину відповідної словникової статті тлумачного словника, де враховано ефекти граматичної і лексичної семантики, у тому числі мно-

жінність граматичних значень, лексична полісемія, фразеологічна структура лексеми і т. ін. Тим часом слово в реченні (конкретному контексті) функціонує тільки в певному значенні — одному або своєрідній «суміші» з кількох можливих значень для полісемічних лексем і, отже, ступінь його складності в конкретному контексті визначається лише частиною словникової статті, причому в деяких випадках вона може становити лише десяту, а то й соті частки від повної складності лексеми. Таким чином, складність цілого речення може виявитися меншою, ніж повна складність окремого слова, яке є його складовою частиною.

У чому ж полягає парадокс конструкції буття? Виявляється, що складні речі насправді складаються з іще складніших. У цьому сенсі «більше» є меншим, ніж «менше». Нетривіальним, на наш погляд, підтвердженням цієї тези є відомий ефект, який має і онтологічний, і психологічний виміри — він стосується складності наукових теорій: теорія атомів, наприклад, не видається простішою, ніж теорія молекул, теорія ядер — простішою, ніж теорія атомів, теорія елементарних часток — не простіша за теорію ядра і т. д. У лінгвістиці, наприклад, теорія слова («лексикологія») також не простіша, ніж теорія речення («синтаксис»). У світлі викладеного принцип редукціонізму, за яким складні речі повинні складатися з простіших, видається не тільки не очевидним, але навіть сумнівним, що спонукає до певної ревізії основ стандартного системного аналізу з урахуванням ефектів, описуваних теорією складності. На цьому рівні остання починає набувати рис і статусу природничо- і загальнонаукової, а не лише суто математичної доктрини.

Отже, наші спостереження над феноменологічними аспектами граматики переконують нас у тому, що мова і наука про мову мають набагато більше спільного з природними явищами і природничими науками, ніж це прийнято вважати у традиційній лінгвістиці. Сподіваємося, що надалі ця спільність набуде набагато конкретніших рис.

V. A. SHYROKOV, I. V. SHEVCHENKO

THE GRAMMAR IN PHENOMENOLOGICAL DIMENSION

This paper discusses a phenomenological approach to the understanding of grammatical phenomena and formalization of grammatical description of natural language. A model of linguistic picture of the world is formulated and in its conceptual representation observable and directly unobservable components are selected. For a formal description of that cognitive situation it is prompted to apply the notion of state of a linguistic unit introduced by A. Kolmogorov. The cognitological status of theories that allow manipulation of both observable and directly unobservable variables is considered.

Key words: grammar, linguistic phenomenology, linguistic state, formal definition of case, fuzzy sets.

УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОГРАФІЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті розглянуто основні етапи розвитку української термінографії, її стан та перспективи.

Ключові слова: термін, термінологія, термінографія, систематизація, упорядкування.

Об'єктом української термінографії є наукова термінологія, яка відбиває багатовіковий матеріальний і духовний поступ суспільства. Її створювали впродовж століть учені різних галузей знань. Середину XIX ст. вважають початком формування національної наукової термінології, який пов'язаний із засадничою статтею М. Левченка «Замѣтка о русинской терминологіи», опублікованою у журналі «Основа» 1861 р., та діяльністю Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі — НТШ) в Галичині. На сторінках його «Записок» та збірників друкували свої наукові праці І. Горбачевський, Є. Озаркевич, В. Левицький та ін., закладаючи підвалини наукової мови, орієнтуючи термінотворчість на національні джерела.

Через відомі історичні обставини в Східній Україні праці українською мовою з'являються після 1905 р. У цей час українська громадськість зацікавлюється термінологією, оскільки «не знаючи термінології, не можна ні науку вперед посувати, ні передавати її здобутки народам»¹. Велика роль у передаванні здобутків та збереженні наукової термінології від покоління до покоління належить термінографічним працям.

Фіксування термінології в словниках започатковане в Галичині працями І. Гавришкевича «Початок до уложення термінології ботанической руской» (латинсько-німецько-український словничок із зазначенням місцевостей, 1852), М. Петрушевича «Імена краєвих рослин і Ботанічний словарець» (1852), який вважають одним із перших термінологічних українських словників, І. Верхратського, М. Новицького та ін. У Східній Україні окремі словники почали з'являтися наприкінці XIX — початку XX ст., серед них «Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России, с некоторыми повериями и рассказами о них» А. С. Роговича (К., 1874), «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» В. Василенка (1902). Упродовж 1917–1921 рр. серію невеликих різногалузевих словників (з природознавства, математики, фізики, хімії, медицини, ветеринарії, діловодства, права, граматичних термінів та ін.) було видано різними комісіями, гуртками й окремими видавцями (усього близько 30 словників) у різних містах України (Вінниці, Гадячі,

¹ Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісн. Ін-ту укр. наук. мови : 36. статей / Відп. ред. Г. Холодний. — К., 1928. — Вип. 1. — С. 11.

Полтаві, Києві, Харкові та ін.)². Ці словники «стали вихідною основою подальшого розвитку, поліпшування й шліфування нашої наукової мови»³.

Розвиток української термінографії через певні позамовні чинники відбувався хвилеподібно. Умовно виділяємо кілька періодів: 1) друга половина XIX — початок XX ст.; 2) 20–30-і рр. XX ст., пов'язані з діяльністю Інституту української наукової мови; 3) 50–80-і рр. XX ст.; 4) кінець XX — початок XXI ст.

Активна розбудова українських терміносистем пов'язана з істотною зміною статусу української мови, яка майже після двохсотлітньої перерви стала мовою адміністрування, законодавства, всіх сфер суспільного й політичного життя, зокрема й армії. Це послужило передумовою цілеспрямованої термінологічної праці.

У травні 1921 р. всі термінологічні комісії були об'єднані в Інститут української наукової мови (далі — ІУНМ) при ВУАН, основне завдання якого — спрямовувати процес розвитку української наукової мови, виробляти спеціальну термінологію. Упродовж 1921–1933 рр. ІУНМ видав близько 40 термінологічних словників⁴.

Практика укладання галузевих словників потребувала вироблення певних теоретичних настанов, яких на той час в українському мовознавстві не було. Практичну роботу, пов'язану з укладанням словників, учені ІУНМ поєднували з теоретичним осмисленням побудови терміносистем. У першому випуску «Вісника ІУНМ» було опубліковано «Інструкцію для укладання словників ІУНМ», якою й досі послуговуються деякі укладачі сучасних термінологічних словників. У двох випусках «Вісника ІУНМ» (1928, 1930) надруковано низку методологічних статей О. Янати, Гр. Холодного, Я. Лепченка, Т. Секунди та інші розвідки з найрізноманітніших мовних питань — від принципів побудови і практики укладання словників до творення та використання окремих термінів⁵.

Тенденція становлення української наукової мови у 30-х рр. XX ст. була логічним продовженням зробленого ще наприкінці XIX ст.⁶ Високо оцінюючи працю вчених ІУНМ, І. Огієнко зазначав, що «всі відділи Інституту української наукової мови виробили для складання термінів і термінологічних словників найкращу методологію й трималися її»⁷.

На жаль, у зв'язку з ліквідацією ІУНМ природний процес українського термінотворення, а разом з ним і видання галузевих словників в Україні припинилися на кілька десятиліть. Багато словників, створених в ІУНМ, залишилося невиданими, серед них словники зоології, кераміки і скла, лісівництва, метеорології, виробництва шкіри, ветеринарії і зоотехніки, цукроварства, військової техніки та ін.⁸

Відновлення термінологічних студій починається з другої половини XX ст. Цьому значною мірою сприяла Словникова комісія, створена 1957 р. Президією Академії наук України, завдання якої полягало у формуванні авторських колекти-

² Симоненко Л. О. Інститут української наукової мови (до 85-річчя від дня заснування) // Укр. мова. — 2006. — № 4. — С. 6.

³ Вовк А. Термінологічні проблеми кібернетики // Науково-технічне слово. — Л., 1995. — № 1. — С. 27.

⁴ Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. — Л., 1999. — С. 26.

⁵ Симоненко Л. О. Знач. праця. — С. 11.

⁶ Панько Т. І. Концептосфера термінологічної розбудови української мови // Мовознавство. — 1994. — № 1. — С. 21.

⁷ Огієнко І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біограф. нариса та приміт. М. С. Тимошик. — К., 1995. — С. 252.

⁸ Вовк А. Знач. праця. — С. 27.

вів та укладанні словників (переважно російсько-українських), у яких фіксувалася б новітня термінологія, що з'явилася в пореволюційний період. За час діяльності комісії видано 18 російсько-українських словників, невеликих за обсягом, що відбивали термінологію здебільшого технічної тематики: гідротехніки, зварювання, теплотехніки та гідротехніки, електро-радіотехніки, гірничої справи, машинознавства та загального машинобудування, механіки, фізики, ботаніки, фізіології, ветеринарії. Серед них повнотою залученого термінологічного матеріалу вирізняються «Російсько-український технічний словник» (уклад. Н. М. Матійко, А. М. Матійко, Г. М. Гнатюк та ін. — 80 тис. слів) та «Російсько-український сільськогосподарський словник» (уклад. А. П. Білоштан, М. Ф. Бойко та ін. — 40 тис. слів). Названі праці виходили мізерними накладками, наприклад, найбільший серед них технічний словник — усього 15 тисяч примірників.

Рідкісним явищем у цей час були тримовні словники, серед них «Словник медичної термінології: Латинсько-українсько-російський» (уклад. М. Ф. Книпович та ін., 1948), «Українсько-латинсько-російський медичний словник» (уклад. Т. В. Казьєр та ін., 1960), «Німецько-російсько-український словник-мінімум з технології взуттєвого виробництва» (1971), «Мінералогічний словник. Українсько-російсько-англійський» Є. К. Лазаренка, О. М. Винара (1975).

У 60–70-х рр. XX ст. термінографічна праця перебуває на піднесенні. Упродовж 1959–1979 рр. опубліковано 75 термінологічних словників, з них 22 тлумачні і тлумачно-перекладні, 14 довідників, 32 перекладні словники, 4 енциклопедії⁹. Тлумачні словники означеного періоду відтворюють поняттєво-термінологічний апарат гуманітарної і природничої сфери¹⁰. У цей час з'являються українські енциклопедії: Колгоспна виробнича енциклопедія в 2-х томах (1950), виробничі енциклопедії бджільництва (1966), садівництва (1969), Енциклопедія кібернетики в 2-х томах (1973).

У 80-х роках спостерігаємо поступове послаблення природного процесу творення української наукової термінології, що відбилося й на термінографії; за це десятиліття опубліковано близько 20 праць, серед яких близько десяти словників тлумачного типу з психології, юриспруденції, біології, філософії, екології та ін., приблизно стільки ж двомовних перекладних російсько-українських, українсько-англійських та тримовний «Російсько-українсько-латинський зоологічний словник. Термінологія і номенклатура» О. П. Маркевича, К. І. Татарка (1983).

Якісно новий період в українській термінографії починається з 90-х рр. XX ст., що зумовлено зміною геополітичної ситуації в Україні, стрімким розвитком суспільно-економічних відносин, зміною політичних орієнтирів, конституційним закріпленням української мови як державної, що активізувало розвиток науки, а після цього — і термінологічну й термінографічну справу. Нові мовно-ідеологічні концепції в житті суспільства вплинули і на формування складу термінів, способів представлення та обсягу їхньої семантики у створюваних словниках¹¹.

Сучасне українське термінологічне словникарство успадкувало від своїх попередників багаті національні термінографічні традиції, примножило їх сучас-

⁹ Симоненко Л. О. Нові підходи до розбудови української наукової термінології другої половини XX — початку XXI ст. // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К., 2005. — Вип. 6. — С. 23.

¹⁰ Кириченко І. М. Завдання радянського мовознавства в ділянці української лексикографії // Лексикограф. бюл. : Зб. наук. пр. / Ред. кол.: І. М. Кириченко (голов. ред.) та ін. — К., 1952. — Вип. 2. — С. 10.

¹¹ Гриценко П. Ю., Симоненко Л. О. Українська термінологія і термінографія на етапі розбудови // Українська наукова термінологія : Зб. матеріалів науково-практ. конф. «Українська наукова термінологія. Стан та перспективи». — К., 2008. — С. 7.

ною новітньою технологією, створенням нових термінографічних праць, яких за останнє двадцятиліття, за підрахунками автора, опубліковано близько 800. Серед них тлумачні, перекладні, тлумачно-перекладні, навчальні словники, довідники, енциклопедії¹²; з'являються перші електронні видання¹³.

Потреба у створенні новітніх термінографічних праць, визначена в передмові до них, яка зводиться до: а) нарікання на відсутність словника з певної галузі знання (наприклад, паперове виробництво в Україні розвивається з XVI ст., однак українська термінологія галузі, як зазначено в передмові, досі лексикографічно не опрацьована, тому «видання Словника є однією з перших спроб упорядкувати термінологію целюлозно-паперової промисловості»)¹⁴; б) «певних труднощів в освоєнні спеціальної термінології української мови з огляду на те, що багато термінів на сьогодні не усталені»¹⁵; в) розширення діапазону термінологічної лексики, засвідченої в попередніх виданнях, тощо.

Опубліковані галузеві словники за способом семантизації та призначенням поділяємо на перекладні, дефінітивно-перекладні, дефінітивні (тлумачні), енциклопедичні; за функцією — на навчальні й довідкові; за кількістю використаних мов — на одно-, дво- та багатомовні¹⁶.

Переважають перекладні словники, здебільшого російсько-українські, з помітною тенденцією до залучення європейських мов: англійської, німецької, меншою мірою — французької, іспанської та ін. Зовсім мало словників з вихідною українською мовою, серед них — перший в україністиці «Українсько-російський словник наукової термінології» (2004), створений науковими співробітниками Комітету наукової термінології (далі — КНТ) та Інституту української мови НАН України. Словник охоплює нормативну загальнонаукову та широковживану термінологію різних галузей знань (близько 100 тис. термінів і термінів-словосполучень), зафіксовану загальномовними й галузевими лексикографічними джерелами, науковою, науково-популярною та навчальною літературою.

За останні роки українська термінографія поповнилася новими типами словників: з'явилися три-, чотири- й п'ятимовні галузеві словники, здебільшого тлумачно-перекладні («Тлумачний англо-російсько-український словник транспортних термінів: морський, річковий, інтермодальний, автодорожній, залізничний, трубопровідний транспорт» (2007); «Українсько-російсько-англійсько-німецький тлумачний та перекладний словник термінів ринкової економіки» (за ред. проф. Т. Р. Кияка, 2001); «Глосарій термінів з хімії (українсько-російсько-англійський)» (уклад. Й. Опейда, О. Швайка, 2008) та ін.

¹² Симоненко Л. О. Роль Національної академії наук у розбудові української наукової термінології // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 5–9; 24; Симоненко Л. О. Українська термінологічна лексикографія за роки незалежності: здобутки і прорахунки // Там же, 2003. — Вип. 5. — С. 18–22.

¹³ Українсько-російсько-англійський словник зі зварювання / Уклад. О. С. Осика, Л. О. Симоненко та ін.; відп. ред. В. М. Бернадський [Електронне видання. CD-ROM]. — К., 2010.

¹⁴ Тлумачний словник термінів целюлозно-паперового виробництва : Передмова / Уклад. В. А. Сологуб. — К., 2005. — С. 3.

¹⁵ Російсько-український словник з радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики : Передмова / Уклад. В. С. Калашник, О. Я. Кириченко та ін. — К., 2006. — С. 5.

¹⁶ Іванова О. А. Термінологічні словники : класифікаційні ознаки // Укр. мова. — К., 2006. — № 4. — С. 88; Комова М. В. Українська термінографія (1948–2002) : Бібліограф. показник. — Л., 2003. — С. 13–24.

Помітно розширилася географія видання словників. Наприклад, у Львові вийшов двотомний «Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник» (редактор-лексикограф проф. Л. М. Полюга). Заслуговує на увагу серія словників (6 випусків) для працівників газової промисловості, створених співробітниками Української нафтогазової академії (далі — УНГА) М. Д. Гінзбургом, Н. І. Азімовою та ін., зокрема «Тлумачний російсько-українсько-англійський словник з енергетики» (1999), екології (2000), з протикорозійного захисту газопроводів (2000); з надійності газотранспортного обладнання й систем (1999) та ін., що містять 17 тис. нормативних, стандартизованих термінів з газової промисловості та дотичних до неї галузей науки і техніки.

Значно поповнився арсенал дефінітивних (тлумачних) словників: «Тлумачний словник-довідник моральних та духовних понять і термінів» (уклад. О. А. Біда та ін., 2006), «Екологія. Тлумачний словник» (уклад. М. М. Мусієнко, В. В. Серебряков та ін., 2004), «Тлумачний словник клінічних термінів ветеринарної медицини» (за ред. акад. В. М. Власенка, 2008), «Аграрний тлумачний словник. Землеробство. Рослинництво. Сортознавство» (уклад. А. В. Андрющенко, 2010), тлумачно-перекладний «Словник української біологічної термінології» (відп. редактори: Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко, 2012) та ін.

Серію дефінітивних різногалузових словників доповнюють енциклопедії, енциклопедичні словники, словники іншомовних слів, словники-довідники з митної справи, авіоніки, логіки, інформаційного права та права у сфері культури, парламентаризму, спортивного права та ін. З'явилися ілюстровані довідники, як-от «Цивільний захист. Ч. 1: Пожежно-рятувальна справа. Ілюстрований словник-довідник» (уклад. М. М. Козяр, А. А. Шадрін, І. М. Кочан, 2006), у якому, крім дефініцій, як зазначено в передмові, для полегшення сприйняття суті пояснень значна частина статей супроводжується кольоровими ілюстраціями. Значно збільшилася кількість енциклопедичних видань різного обсягу, наприклад: «Шеститомна юридична енциклопедія» (1998), «Енциклопедія історії України» (2001), дипломатична (2004), банківська (1992), екологічна (2004–2007), архівна (2008), соціологічна (2008), економічна (2001), електронних мас-медіа (2006) та інших галузей знань, переважно суспільних наук.

Запровадження викладання у ВНЗ усіх дисциплін українською мовою та спецкурсів із фахової мови і термінознавства актуалізувало створення галузових навчальних словників та посібників для викладачів, студентів, учнів ліцеїв і гімназій. З 90-х рр. ХХ ст. опубліковано понад 80 навчальних перекладних і тлумачних словників, посібників з різнопрофільних дисциплін: архівістики, бухгалтерського обліку, гідрології, етносоціології, інвестування, інженерної графіки, основ підприємництва, з курсів «Гроші та кредит», «Фінансовий менеджмент» та ін.

Сучасна українська термінографія має значні здобутки. За різними підрахунками, від часу видання перших термінографічних праць до сьогодні побачило світ понад 1500 словників з різних галузей знань, здебільшого перекладних і тлумачно-перекладних. Найбільше словників технічних (понад 130), правознавчих (60), біологічних (близько 70), з економіки й менеджменту (понад 50), суспільних наук (90), з інформатики та комп'ютерної техніки (27), хімії (21) та енциклопедій (близько 30).

Натомість є сфери знання, які чекають на свої словники, що найповніше відбивали б сучасну термінологію відповідної галузі, зокрема швацької промисловості, астрономії, археології та ін. Незважаючи на кількісне забезпечення словниками технічної галузі, суспільство потребує повного технічного тлумач-

но-перекладного словника, такого ж словника суспільних наук, правознавства, які б фіксували сучасну термінологію, уживану в науковій літературі, підручниках, юридичних документах, ЗМІ та ін.

Характерною особливістю сучасної української термінографії є розширення діапазону лексикографування таких галузей знань, як інженерія доквілля, інженерна графіка і дизайн, конфесійна сфера, геральдика, дистанційне навчання та ін.

За обсягом репрезентованого матеріалу видані словники неоднорідні. Virізнюються академічні праці: поліфункціональний «Російсько-український словник наукової термінології» в 3-х книгах («Суспільні науки», 1994; «Біологія. Хімія. Медицина», 1996; «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос», 1998), що містить 320 тисяч термінів; словники, укладені окремими авторами, наприклад «Словник російсько-український. Політехнічний» (2000) В. С. Підлипненського й В. М. Петренка, у якому зафіксовано понад 40 тис. термінів з електротехніки, автоматики, електроніки, кібернетики та ін.

Проте чимало з опублікованих праць словниками назвати не можна. Їх видають здебільшого для внутрішніх потреб установ, навчальних закладів тощо. Значна частина таких словників укладена за авторськими уподобаннями, що можна пояснити кількома причинами: відсутністю єдиних методологічних засад та методики їх укладання, браком досвіду лексикографічної роботи багатьох укладачів, часто ігноруванням закономірностей розвитку не лише мови, а й самої галузі знання. Практика переконує, що для укладання словника одних лише професійних, вузькоспеціальних знань недостатньо, оскільки словник — багатоаспектна праця, що фіксує знання про навколишній світ, яка потребує різнобічних даних із спеціальних наук та філології загалом. Відчутні й різні тенденції в підході до укладання словників, основною з них є беззастережне відновлення термінології 20–30-х рр., спрямоване на заміну усталених у мові термінів, спільних з російською мовою, полонізмами чи германізмами.

Зокрема, у передмові до «Нового російсько-українського політехнічного словника» М. Г. Зубкова, В. Мюллера (2005) зазначено, що «повернення до національних витоків, очищення рідної мови від чужомовних нашарувань стали тим наріжним каменем, на якому вибудовано українську частину словника». До іншомовних реєстрових слів російської частини подано українські відповідники, не засвідчені жодним словником, напр.: *вибропривод* — віброповідня, віброповід; *маслопровод* — оливовід, мастиловід; *маховик* — крутень; *маховик зубчатый* — крутень трибовий; *припой* — люта, лютень; *рубанок* — гембель тощо.

Автори «Російсько-українського та українсько-російського словника термінів будівництва й архітектури», як зазначено в передмові, також продовжують традиції термінологів 20-х рр. ХХ ст., працівників ІУНМ і вважають, що для формування національних терміносистем доцільно залучати до словника і діалектні слова, ремісничу лексику різних регіонів України»¹⁷. У Словнику такі слова подані як синоніми до усталених термінів: *душник* — душник, *продух*; *захват* (механізм) захват, -у, *зачепа*, -и; *захопиш*, -а, *захоплювач* та ін.

Другою негативною тенденцією є зловживання іншомовними запозиченнями, які останнім часом адаптують до всіх підсистем української літературної мо-

¹⁷ Російсько-український та українсько-російський словник термінів будівництва й архітектури : В 2 т. / Уклад. С. Жуковский, Р. Кінап, В. Базилевич; за ред. Р. Кінаша. — Л., 2005. — Т. 1. — С. 5.

ви різними способами: транслітеруванням, транскрибуванням, калькуванням, гібридизуванням, що особливо яскраво відбиває українська термінологія тих терміносистем, які в умовах світової динаміки почали активно розвиватися. Найскладнішою проблемою для словників стало словотвірне освоєння нових запозичень¹⁸.

Незважаючи на те, що лексикографія є найдавнішою галуззю філологічної діяльності людства, на сьогодні немає добре розробленої лексикографічної теорії, що охоплює типологію словників, структуру та елементи словника, джерельну базу, визначення меж загальноновживаної і термінологічної лексики тощо.

Питання теоретичної термінографії вперше порушили Гр. Холодний, О. Яната, Я. Лепченко, Т. Секунда¹⁹. У 40–60-х рр. XX ст. низка важливих питань лексикографічної теорії знайшла своє продовження в працях українських лексикографів І. М. Кириченка, Т. В. Зайцевої, Г. М. Гнатюк, Л. С. Паламарчука²⁰ та ін., у яких були визначені основні методологічні і наукові принципи побудови словників різного типу і призначення. Зокрема, І. М. Кириченко наголошував на тому, що робота в галузі лексикографії має йти в кількох напрямках: «висвітлення спадщини в українській лексикографії для використання її досвіду, розроблення принципів побудови словника, методики його написання тощо»²¹.

Питання теоретичної термінографії, що стосувалися створення авторських колективів для укладання словників, принципів побудови словникової статті, структури словника, класифікації словників, порушені в працях Г. М. Гнатюк, Є. В. Кротевича, Н. С. Родзевич.

Пізніше питання теорії термінографії розглядали у своїх працях В. В. Дубинчинський, М. Д. Гінзбург, Т. Р. Кияк, О. А. Іванова, Л. М. Полюга і Л. О. Симоненко у праці «Про укладання термінологічних словників. Деякі зведені принципи і поради» (1991) та ін.

Попри зазначені вище дослідження, сучасна українська термінографія має низку нерозв'язаних питань, що стосуються створення надійної джерельної бази, основою якої слугуватимуть наукова й науково-популярна література, лексикографічні джерела, Державні стандарти на терміни та визначення, наукові праці з лексикології, термінології. Лексичним підґрунтям для термінологічних словників є дослідження галузевих терміносистем.

Сучасними проблемами створення майбутнього Словника є принципи добору термінів до реєстру, які б ґрунтувалися на визначенні понять «термін» і «тер-

¹⁸ *Городенська К. Г.* Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови // *Українська термінологія і сучасність* : 36. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К., 2009. — Вип. 8. — С. 4.

¹⁹ *Холодний Гр.* Знач. праця. — С. 9–20; *Яната О.* За яким принципом треба укладати українську природничу номенклатуру // *Вісн. Ін-ту укр. наук. мови* : 36. статей / Відп. ред. Гр. Холодний. — К., 1928. — Вип. 1. — С. 21–24; *Лепченко Я.* За якими принципами укладає тепер Інститут української наукової мови українську природничу термінологію // Там же. — С. 25–29; *Секунда Т.* Принципи складання української технічної термінології // Там же, 1930. — Вип. 2. — С. 11–21.

²⁰ *Кириченко І. М.* Знач. праця. — С. 9–18; *Зайцева Т. В.* Методологічні основи нового «Українсько-російського словника» // *Лексикограф. бюл.* — 1951. — Вип. 1. — С. 22–34; *Гнатюк Г. М.* Видання російсько-українських термінологічних галузевих словників // Там же. — 1961. — Вип. 8. — С. 107–110; *Паламарчук Л. С.* Питання теорії й практики сучасної української лексикографії // *Мовознавство.* — 1977. — № 4. — С. 3–12; *Паламарчук Л. С.* Сучасний стан української радянської лексикографії // *Дослідження з лексикології та лексикографії* : 36. наук. праць / Ред. кол.: Л. С. Паламарчук (голов. ред.) та ін. — К., 1965. — С. 3–15.

²¹ *Кириченко І. М.* Знач. праця. — С. 9–18.

мінологія», установленні меж спеціальної лексики, формулювання основних її стратів (терміни, номени, професіоналізми), розмежуванні термінів і професіоналізмів; частиномовному наповненні реєстру; внесенні до словника і розробленні термінів-словосполучень. Особливої уваги потребує введення до реєстру термінів, які перебувають на протилежних полюсах терміносистеми: неологізмів, термінів, що втратили свою актуальність і вимагають критичного підходу до термінологічних надбань доби українізації 20-х — початку 30-х рр. XX ст., відбиття лексико-семантичних відношень (синонімії, полісемії, омонімії) та ін.

Укладаючи словники, слід використовувати кращий досвід вітчизняної та світової лексикографії, орієнтуватися насамперед на сучасну нормативну наукову термінологію. Усі ці питання мають бути чітко викладені в Інструкції для укладання Словника.

Для поліпшення фахового опрацювання термінів, насамперед лексикографічного, варто виробити єдину концепцію створення словників. Слушною є пропозиція науковців про утворення Асоціації українських термінологів, яка б координувала створення термінографічних праць, установлювала контакти з міжнародними термінологічними центрами, відновила лексикографічні семінари, які в 90-х рр. XX ст. проводили співробітники робочої групи Комітету наукової термінології НАН України.

Основним завданням сучасної термінографії є систематизація та внормування терміносистем. Велика роль у цьому належить словникам, адже «лексикографічні праці різних галузей знань — це мікросвіт наукових сфер, що виражається через інтерпретацію і подає через систему своїх знань концептуальну модель світу»²². Крім того, будь-який словник є матеріальною базою лінгвістичних досліджень, даючи їм систематизований, перевірений часом матеріал. Словник — це безперервний кругообіг набутих і втрачених слів.

L. O. SYMONENKO

UKRAINIAN TERMINOGRAPHY: ITS STATE AND PERSPECTIVES

The main periods of the development of the Ukrainian terminography, its state and perspectives are investigated in the article.

Key words: term, terminology, terminography, systematization, normalization.

²² Винник О. Метафоричні найменування економічної лексики у спеціальних словниках // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. пр. / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 329.

ІМЕННИКОВІСТЬ VERSUS ДІЄСЛІВНІСТЬ: У ПОШУКАХ ЗОЛОТОЇ СЕРЕДИНИ

У статті проаналізовано співвідношення іменників і дієслів в українськомовних наукових текстах. Автор обстоює думку, що експансія іменників за рахунок дієслів призводить до відчутних комунікативно-естетичних утрат. Обґрунтовується необхідність домірного використання цих двох частин мови.

Ключові слова: науковий текст, дієслово, іменник, дієслівність, субстантивність, опредмечування, гіпостазування.

Як відомо, науковому викладові властивий іменний характер. Там, де в інших стилях зазвичай уживають дієслово чи прикметник, у науковому стилі часто фігурують іменники: віддієслівні — зі значенням опредметненої дії (*випробовування, міркування, підсумовування, прийняття*) та відприкметникові — зі значенням опредметненої ознаки (*доречність, міцність, низькість*). Без них не обходиться буквально жодне речення наукового тексту, де вони підхоплюють «естафету дієслівності й інформативності»¹.

В активному опредмечуванні дій та ознак дослідники вбачають передусім позамовні причини. Насамперед — потреби наукового мислення: воно оперує багатьма спеціальними поняттями, які передаються головно іменниками. Називаючи об'єкти досліджень, іменники виконують важливу інформативну функцію. А оскільки головне призначення науки, на думку М. Рахвалової, — класифікувати, схематизувати, типізувати й категоризувати, то підвищена іменниковість наукового стилю цілком виправдана². Шведський лінгвіст А. Ломбард уважав, що іменниковість прищепилася в стилі мислення європейця ще з кінця XIX ст., унаслідок чого ми вже не тільки говоримо, а й думаємо з допомогою номінативних зворотів³.

Наукова думка прагне вивільнитися з пут суб'єктивізму, і це теж активізує іменний тип мовлення. Якщо дієслово своїми граматичними категоріями наче персоніфікує неживі явища (*дослідження показали, метод дає відповідь*), а прикметник щільно прив'язує ознаку до її носія, то іменник виражає свій денотат найбільш незалежно. Подаючи дію чи ознаку в опредметненому вигляді, іменник усуває суб'єкта дії чи носія ознаки на другий план, чим дає змогу уникнути небажаного уособлення. Через це такі абстрактні іменники, як і пасивні звороти, стали прикметною ознакою «об'єктивізованого» наукового викладу.

¹ Лантєва О. А. Как пишут ученые // Рус. речь. — 1995. — № 2. — С. 60.

² Rachwałowa M. Słownictwo tekstów naukowych. — Wrocław, 1986. — S. 60.

³ Lombard A. Les constructions nominales dans le français modern. — Uppsala, 1930. — 298 p.

Уважають, що рясний іменниковий слововжиток надає текстові більшої точності. Поширені в наукових творах послідовності родовідмінкових іменників («дослідження шляхів удосконалення управління персоналом підприємств» — Білец., 36 ⁴; «метод вимірювання електропровідності стрижнів термоелектричних матеріалів» — Анат., Лис., 70) допомагають обмежити обсяг понять або відтворити ту їх багатоступеневу взаємну підпорядкованість, яку встановлює наукове мислення. Фрази з нанизуванням залежних іменників у родовому відмінку стали для мови науки типовими: «Ланцюжок некрасивий, але зручний» ⁵.

В іменниковості дехто вбачає стильові переваги, вияв тенденції до мовної економії. Вона дає змогу ущільнити речення, бо іменні звороти коротші за синонімічні їм підрядні дієслівні, а лаконічний текст легше читати, розуміти й запам'ятовувати ⁶ (пор.: *знижується небезпека того, що пухлинні клітини потрапляють у системний кровотік* → *знижується небезпека потрапляння пухлинних клітин у системний кровотік* — Алх., Яц., 27). Якщо підрядність затемнює структуру складнопідрядного речення й взаємозв'язки його членів, то номінативні конструкції вносять потрібну ясність і прозорість ⁷. Зразки, які виникають і закріплюються в іменному викладі, засвідчують розробленість, розвиненість і усталеність наукового стилю.

Дослідники припускають, що іменникові звороти поширилися в українській мові під впливом російської. Справді, у російському науковому тексті середня частота вживання дієслова на кожну 1000 слів становить лише 90 разів (тоді як у художньому — 151, в офіційно-діловому — 60) ⁸. Отже, за цим параметром російське наукове мовлення стоїть значно ближче до офіційно-ділового (канцелярського), ніж до художнього.

У російській літературній мові іменниковість видається природнішою, ніж в українській, бо має глибшу історичну традицію. Як відомо, на час зародження наукового стилю, обидві літературні мови мали різне співвідношення розмовних і книжних складників. Якщо в основі української лежала насамперед народнорозмовна стихія, то в основі російської — переважно книжні зразки. Ця обставина й зумовила головну синтаксичну відмінність між ними — дієслівність української мови й іменний характер російської ⁹.

Підвищена іменниковість російського наукового мовлення могла послужити нашим ученим зразком для наслідування — спочатку в умовах нерівноважної українсько-російської двомовності, а згодом і в умовах державності української мови, коли нею почали писати російськомовні науковці, автоматично привносячи у свої тексти норми російської граматики.

Утім, іменниковість властива науковим текстам й інших європейських мов. За підрахунками А. Вежицької, упродовж історії польської літературної мови частка іменника в текстах зросла з 45 % до 55 %, частка ж дієслова впала з 35 %

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

⁵ Лантева О. А. Зазнач. праця. — С. 60.

⁶ Wierzbicka A. Hipotaksa i konstrukcje nominalne w rozwoju polszczyzny // Pamiętnik literacki. — 1962. — № 53. Z. 1. — S. 195–216; Конохова Н. Е. Сокращение размера предложения немецкой научной речи в связи с отступлением гипотаксиса и тенденции к номинальности // Лингвостилистические исследования научной речи. — М., 1979. — С. 160–175; Bajerowa I. Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego. — Wrocław, 1980. — S. 59.

⁷ Rachwałowa M. Op. cit. — S. 54.

⁸ Голуб И. Б. Грамматическая стилистика русского языка. — М., 1989. — С. 99.

⁹ Непийвода Н. Ф. Мова науково-технічної літератури : Функціон.-стиліст. аспект. — К., 1997. — С. 247.

до 15 %¹⁰. Для різновидів польської наукової мови встановлене кількісне співвідношення між іменниками та дієсловами. За допомогою формули $W_n = S / V$ (де W_n — показник номінативності, S — кількість ужитих іменників, V — кількість ужитих дієслів) виявлено, що найвищий ступінь іменниковості властивий науково-технічним текстам (4,2). Далі за спадом і з великим відривом ідуть літературознавчі тексти (3,4), потім мовознавчі й педагогічні (3,3), на останньому місці — історичні (3,1). Загалом же номінативні частини мови в гуманітарних текстах становлять 64,19 % усього тексту, а в науково-технічних — 72,99 %¹¹.

Чеському науковому викладові опредметненість теж властива, але відчутно меншою мірою: природничі тексти — 2,8, суспільствознавчі — 2,5, науково-популярні — 2,3¹².

Ще нижчий цей ступінь у словацьких наукових текстах, адже словацька літературна мова, подібно до української, сформувавшись у другій половині XIX ст., постала на ґрунті не книжної, а народнорозмовної мови, і цей зв'язок не переривається дотепер. Звідси перевага дієслівних конструкцій над номінативними, внутрішнього гіпотаксису над зовнішнім¹³. Щоправда, це не завадило відомому словацькому стилізнавцеві Й. Містрику відзначити в науковому стилі «гіпертрофію іменників» і «атрофію дієслів». За його даними (хоч і не вельми показовими — обстежено тільки 4 тексти), кількість іменників і дієслів у науковому стилі дорівнює 27–36 % і 14–16 % відповідно, тоді як у художньому стилі це співвідношення становить 18–24 % і 25–26 %¹⁴.

Тенденція до згортання підрядних речень в іменникові групи типова й для західноєвропейських мов. У німецькому науковому стилі центрами таких груп виступають віддієслівні іменники на *-ung*, меншою мірою — субстантивовані інфінітиви та інші віддієслівні іменники¹⁵. Ті самі процеси спостерігають у французькій¹⁶ та англійській¹⁷ мовах.

Кількісні розбіжності в уживанні двох головних частин мови дають підставу розділити стилі літературної мови на іменникові й дієслівні¹⁸. Перші (науковий, діловий, публіцистичний) схильні віддавати перевагу іменникам перед дієсловами, а другі (розмовний, художній), навпаки, — дієсловам перед іменниками. Уважають, що іменниковий виклад відзначається більшою інформативністю, він більш однозначний і менш експресивний, тоді як дієслівний виклад — розлогий, багатозначний, експресивний. Іменниковий стиль схильний до запозичень, дієслівний — віддає перевагу традиції, більше послуговується питомими запасами.

Помічено також: що вищий ступінь книжності, «академічності» наукового тексту, то більше в ньому іменних частин мови. Науково-популярний підстиль, хоч і є різновидом наукового стилю, за параметром «іменниковість-дієслівність» тяжіє до художнього. Його граматичний лад «має дієслівний характер,

¹⁰ Wierzbicka A. Op. cit.

¹¹ Rachwałowa M. Op. cit.— S. 59, 73.

¹² Vlčková V. Charakteristika slovní zásoby odborného stylu z hlediska kvantitativního // Slovo a slovesnost.— 1976.— Roč. 37. Č. 4.— S. 318–328.

¹³ Papierz M. Imiesłowy odmienne a tendencje nominalne w językach polskim i słowackim // Język Polski.— 1978.— N. 58. N 3.— S. 183–188.

¹⁴ Mistrik J. Štylistyka slovenského jazyka.— Bratislava, 1970.— S. 111.

¹⁵ Троянская Е. С. Лингво-стилистическое исследование немецкой научной литературы.— М., 1982.— С. 40.

¹⁶ Lombard A. Op. cit.

¹⁷ Wells R. Nominal and Verbal Style // Style in Language.— Cambridge, 1960.— P. 213–220.

¹⁸ Wells R. Op. cit.; Mistrik J. Štýl nominálny a verbálny // Kultúra slova.— 1973.— Roč.8.— S. 3–12.

діалогічний, суб'єктивно-об'єктивний. У ньому велика увага до дії, діяча, активніша роль автора, його взаємозв'язок з читачем, ніж у науковому стилі»¹⁹.

Ось така загальна картина вимальовується зі співвідношенням іменників і дієслів у науковому мовленні. Спробуймо тепер оцінити цю картину з комунікативного й естетичного поглядів: чи справді текст, насичений віддієслівними та відприкметниковими іменниками, є стислим, точним, легким для сприйняття й розуміння?

Знижена дієслівність і підвищена іменниковість спричиняють певні граматичні явища, які вважають характерними ознаками наукового стилю і які зазвичай стають об'єктом стильової експлуатації в науковому жаргоні. Найпомітніші серед них такі.

1. Розщеплені присудки. Віддієслівний іменник і неповнозначне дієслово з узагальненою семантикою:

«Кожному хворому з підозрою на кандидоз... рекомендують *проводити забір* матеріалу з дихальних шляхів» (Фещ., Мух., 69), «Нині акціонерні товариства України у складних економічних умовах *здійснюють пошук* ефективних механізмів фінансового планування і прогнозування» (Клим., 251), «Програми статистичного аналізу *виконують перевірку* оцифрованого сигналу на стаціонарність і статистичний аналіз вібрацій об'єкта» (Гиж., 47).

Іноді присудок розщеплюється не на дві, а на три частини:

«Економіка України *перебуває у стані зростання* та розвитку, тому їй необхідні постійні інвестиції» (Косяк., 178), пор.: Економіка *зростає* і розвивається, «У досліджуваного, який *перебуває в положенні лежачи на спині*, протягом 5 хв., вимірюють пульс за 15 с.» (Добр., Біл., 41), пор.: Досліджуваний, який *лежить на спині*.

Навряд чи розщеплені присудки можна вважати виявом тенденції до мовної економії, адже вислови стають довшими, порівняно з тими, що містять прості дієслівні присудки.

Активізацію розщеплених присудків зазвичай виправдовують тим, що вони дають змогу уточнити дію, адже «впускають» до свого складу означення, яке конкретизує дію: *розрахувати* → *провести розрахунки* → *провести попередні (остаточні) розрахунки*, *критикувати* → *піддати критиці* → *піддати різкій критиці*, *впровадити* → *забезпечити впровадження* → *забезпечити широке впровадження*, *аналізувати* → *здійснювати аналіз* → *здійснювати систематичний аналіз*. Утім, в українській мові такі дії часто (хоч і не завжди) можна передати й без розщепленого присудка (*попередньо розрахувати, остаточно розрахувати, різко критикувати, широко впровадити, систематично аналізувати*).

2. Ланцюжки родових відмінків. Як і дієслово, абстрактний іменник прагне керувати іменником, який, своєю чергою, теж виявляє тенденцію до іменного керування:

«Ці напрями актуалізують важливість дослідження шляхів вдосконалення формування професійної компетентності майбутніх економістів» (Дибк., 11), «Необхідність активізації наукових досліджень у даній сфері з метою виявлення тенденцій та напрямків удосконалення системи корпоративного управління» (Баяра, 6), «Питання вдосконалення правового регулювання нормотворчої діяльності органів державної влади і самоврядування України» (Пан., Вор., 92), «Шляхи інтенсифікації тактики підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву» (Шкіц., 191).

Ланцюжок у 4–5 родових відмінків сприймати вже важко, а з більшою їх кількістю зрозуміти прочитане взагалі неможливо. Багатоярусне «дерево залеж-

¹⁹ Лазаревич Э. А. Искусство популяризации науки.— М., 1978.— С. 185.

ностей» не дає чіткого уявлення, про що йде мова, що від чого залежить²⁰. Довгий ланцюжок однорідних обставин позбавляє кожну з них вагомості, самостійності, семантичної окресленості. Очевидно, що родовідмінкові послідовності слід обмежувати так само, як і довжину речення.

3. Нагромадження іменників на -ння. Окремі дієслова-присудки часто згортаються в іменникові означення й обставини:

«Проведення спецкурсу, спрямованого на *формування* ціннісного ставлення до здоров'я, забезпечує *підвищення* рівнів сформованості компонентів ціннісного ставлення до здоров'я» (Єжова, 470), «Розроблення і *впровадження* механізму забезпечення поглиблення знань з української мови та її *використання* у процесі виконання державними службовцями посадових обов'язків» (Держ. прогр., 40), «Позиція автора щодо *визначення* найбільш перспективних галузей *застосування* інформатики базується на аналізі історії *виникнення* і *становлення* інформатики та продиктована проблематикою державного *управління* в інформаційній сфері» (Аріст., 12).

У науковому жаргоні не рідкість випадки, коли поспіль уживаються аж три іменники на -ння:

«Нині постає проблема *поліпшення нормування використання* будь-яких видів матеріальних ресурсів підприємства у нерозривному зв'язку з *посиленням зацікавленості працівників у ресурсозбереженні*» (Берез., 29).

До таких стильових помилок часто призводять поширені в мисленні авторів канцелярські штампи, як наприклад, *вирішення завдання* та *вивчення питання*:

«Математичне *моделювання* та *вирішення завдання дослідження* було здійснено з *використанням* сучасних програмних продуктів» (Прот., 320), «Суттєвим *досягненням* нашого видання є *вирішення завдання поширення* інформації щодо змін у методології та організації офіційної статистики України» (Васеч., 3), «З метою *формування* в учнів навичок аналізу та *оцінювання, вивчення питання проектування* презентації доцільно розпочати із виправи “До і після”» (Шевч., 310), «*Вивчення питання використання* мови як засобу здійснення впливу лінгвістами часто здійснюється за допомогою понять “стратегія”, “тактика”, “прийом”» (Шкіц., 191).

Штамп *вивчення питання* провокує появу навіть чотирьох іменників на -ння поспіль:

«Метою даної роботи є *вивчення питання формування* та *функціонування* оптових продовольчих ринків в Миколаївській області» (Гуров., 193), «Потребує подальшого *дослідження* і *вивчення питання використання* компетентнісного підходу при *вивченні* фізики, зокрема, при *складанні* і *розв'язуванні* фізичних задач» (Мурав., 64).

Про те, що деякі іменники на -ння насправді є звичайнісінькими штампами (а не засобом творчо-наукового мислення), свідчить комічний ефект, що виникає, коли ці іменники уживають механічно, неосмислено:

«Стаття присвячена аналізу основних підходів до визначення поняття “аутсорсинг” та його економічної сутності як інструменту *підвищення* конкурентоспроможності підприємства в умовах *поглиблення* процесів глобалізації економіки» (Зоз., Мик., 16), «Для *підвищення* та *поглиблення* рівня знань студентів та в майбутньому забезпечення їх конкурентоспроможності на ринку праці, в лекційному курсі подаються нові власні розробки лектора» (Черв., 221).

Як саме можна водночас і підвищувати, і поглиблювати рівень знань — про це в останній статті нічого не сказано.

Оскільки, крім іменників на -ння, у науковому жаргоні частовживані й інші абстрактні іменники, виникає разюча нерівновага між іменинними і дієслівними

²⁰ Пор. пародійний приклад з російської мови : «Позор срывщикам кампании за борьбу по выполнению плана организации кампании борьбы» (Ильф И., Петров Е. Собрание сочинений : В 5 т. — М., 1961. — Т. 3. — С. 323).

частинами мови. Ось речення, в якому на 4 дієслова припадає 45 іменників і 17 прикметників:

«Вивчення інформатики у 7–9 класах є спонукальним стимулом до формування в підлітків позитивного спрямування мотивації, а саме: через пізнання нових ідей, фактів, відомостей, процесів, засобів, прийомів дій, які реалізуються у ході вивчення інформатики (широкі пізнавальні мотиви), на основі усвідомлення неминучості інформатизації суспільства (широкі соціальні мотиви), позиційні мотиви — через прагнення зайняти гідне місце в суспільстві знань та забезпечити ефективний вибір подальшого професійного та життєвого спрямування, соціальні мотиви співробітництва у контексті здійснення мережних спілкувань, об'єднань, обговорень та можливостей реалізації взаємонавчання на уроках інформатики» (Барна, 7–8).

Ще приклад, коли на одне дієслово й один дієприслівник припадає 25 (!) іменників і 9 прикметників:

«Ці прогностичні міркування не затьмарюють тверезого погляду на сучасну реалізацію інформаційної функції, розуміючи цю функцію як напрямок здійснення організації і забезпечення системи отримання, використання, поширення та зберігання інформації, участі у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами» (Аріст., 17) ²¹.

«Зовнішня подібність слів на *-ння*, — слушно писала Н. Ф. Непійвода, — призводить до мимовільного ототожнення їх семантико-синтаксичного змісту, що, зрештою, сповільнює сприймання тексту й утомлює читача» ²². Цю думку поділяє С. Караванський: «...Слова з однаковою кінцівкою (наприклад: *зібрання, чекання, бажання, гуляння* тощо), коли вони часто повторюються в мовному потоці чи тексті, викликають у слухачів або читачів враження стилістичної недосконалості висловлюваного» ²³. Французький філолог Р. Етьємбль зазначав, що довгі речення з численними словами на *-tion* і *-té* (суфікси віддієслівних і відприкметникових іменників у французькій мові) «звергаються у какофонічний каскад» ²⁴. Думку про те, що брак дієслів ускладнює розуміння тексту, висловлював і О. Р. Лурія ²⁵.

Так, віддієслівні іменники, подаючи дію як окрему сутність, справді унезалежнюють її від контексту. Але це відбувається ціною звуження виражальних можливостей. Адже в результаті дія вивільнюється не лише від контексту, а й від дієслівних категорій часу, способу, стану, особи й (почасти) категорії виду, а також від граматичної категорії модальності. Через це віддієслівний іменник, порівняно з дієсловом, має зневиразнену семантику. Його роль в організації речення й передачі змісту доволі пасивна:

«Авторське бачення педагогічного дослідження проблеми формування правосвідомості, виходячи з методології юридичної і педагогічної науки, і розробка на цьому ґрунті конкретної методики логічно зумовили такий системно-комплексний відбір і виклад правового матеріалу, який забезпечує врахування не тільки його освітньої, а й виховної значущості для молоді» (Ткач., 16).

Тут віддієслівний іменник *бачення* позбавив фразу дієслівності й дієприслівниковий зворот завис у повітрі: супровідна дія лишилася, а основна — зникла.

Коли в одному реченні нагромаджено кілька віддієслівних іменників, читачеві важче з'ясувати, де головна дія, де обставинна, і як їх співвіднести. Тим-то іменники на *-ння* нерідко спричиняють різного роду неясності й двозначності:

²¹ У реченні допущено й синтаксичну помилку — неузгоджений дієприслівниковий зворот.

²² Непійвода Н. Ф. Зазнач. праця. — С. 250.

²³ Караванський С. Пошук українського слова, або Боротьба за національне «Я». — К., 2001. — С. 48.

²⁴ Étiemble P. Au secours, Athéna! Le jargon des sciences. — Paris, 1996. — P. 18.

²⁵ Лурія А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. — 3-е изд. — М., 2009. — С. 165.

«Все це готувало реальне підґрунтя для переходу в практичну площину питання про повернення депортованих на Батьківщину» (Зінч., 70).

Незрозуміло, чи депортовані самі повертатимуться на Батьківщину, чи їх повертатимуть. Правильні варіанти залежать від змісту речення: *Усе це готувало реальне підґрунтя для того, щоб депортовані могли повернутися на Батьківщину* або *Усе це готувало реальне підґрунтя для того, щоб повернути депортованих на Батьківщину*.

«Той факт, що рухова активність абітурієнтів і студенток I-го курсу навчання виявилася приблизно однаковою, дає підставу зробити припущення про визначальне значення цього чинника у вирішенні питання про підвищення рівня фізичної підготовленості молоді, яка вчиться» (Нікол., 42).

Через іменник *підвищення*, ужитий замість дієслова, неясно, чи фізична підготовленість підвищилася, чи підвищується, чи підвищуватиметься, чи має бути підвищена. Розщеплений присудок *зробити припущення*, тавтологія *визначальне значення*, штамп *вирішити питання* — усе це робить речення ще більш громіздким і остаточно незрозумілим. Незрозуміло також, чи редагує хтось такі речення перед опублікуванням.

Віддієслівні іменники справді дають змогу дещо ущільнити фразу. Однак у своїх надмірних виявах це ущільнення перероджується в іншу крайність: зміст речення виявляється втиснутим у завузькі рамки «сконденсованого» речення, виникає нерівновага між багатим змістом і стислою формою й через отриману надлаконічність зрозуміти текст досить-таки важко: «Через управлінську працю забезпечується взаємодія між суб'єктом та об'єктом управління у процесі придбання, збереження, накопичення та використання потенціалу підприємства» (Берез, 16). На одне дієслово припадає 12 іменників, з яких 8 позначають предметну дію. Важко збагнути, про що тут ідеться: де головна дія, а де другорядна, де тема, а де рема, до якого члена речення належить фраза *у процесі придбання*.... І це при тому, що зміст наукового твору має бути логічним і прозорим.

Тож чи потрібна стислість за рахунок ясності? Сама теза, що віддієслівні іменники ущільнюють фразу, слухна далеко не завжди. Іменникові звороти зі значенням часу, вжиті замість дієприслівникових зворотів, не скорочують, а подовжують фразу:

«Важливо у момент прийняття рішення в точці біфуркації мати нагоду прогнозувати можливу поведінку підприємства» (Касьян., 142), пор.: *Важливо, приймаючи рішення в точці біфуркації, мати нагоду...*, «Під час дослідження імунограми крові звертали увагу на показники реакції бласттрансформації лімфоцитів на фітогемоглютинін» (Коган, 63), пор.: *Досліджуючи імунограми крові, звертали увагу...*, «Після вимірювання тиску триходовий порт від'єднують» (Бод., 74), пор.: *Вимірявши тиск, триходовий порт від'єднують*.

З проаналізованого матеріалу видно, що перенасичення викладу віддієслівними (та відприкметниковими) іменниками порушує частиномовну рівновагу, стильову співмірність. Фраза набуває громіздкого, кострубатого вигляду, її зміст погано розпізнається. Це підтверджується експериментом, у якому людям різного віку й рівня освіченості запропонували прочитати два тексти. Перший ряснів віддієслівними іменниками, у другому їх було замінено відповідними формами дієслів. Виявилось, що другий текст учасники експерименту розуміють значно краще й легше запам'ятовують ²⁶.

²⁶ Sokołowski L. Wpływ struktury gramatycznej tekstu na jego rozumienie // Zeszyty prasoznawcze. — 1967. — N 4. — S. 11–27.

Субстантивності досягають за допомогою засобів, які часто повторюються, а тому роблять текст монотонним. Виклад утрачає динаміку й простоту, зневиразнюється, стає синтаксично одноманітним. Ми схильні вбачати в цьому явищі не так рівноцінну, стилістично виправдану заміну, як експансію іменників за рахунок дієслова.

Як уже зазначалося, віддієслівні іменники в українському науковому (та діловому) мовленні поширилися не без впливу російської мови. Уважають, що оскільки російська літературна мова сформувалася головню на книжних джерелах, частий ужиток цих іменників для неї є природнішим. Утім, якщо ми звернемося до російської художньої літератури, то побачимо, що в ній віддієслівні іменники почали дошкульно пародіювати ще в XIX ст.:

«Без какового соглашения она свинья никоим бы образом не могла быть допущенною к *утащению* бумаги» (М. Гоголь)²⁷, «Равным образом воспрещается *выколотив* глаза, *откусывание* носа, *отсечение* руки или ноги, *отнятие* головы» (М. Салтиков-Шчедрин)²⁸, «Так как *влетение* и *разбитие* стёкол вороною показывает ясную небрежность со стороны лиц, *смотрению* которых непосредственно подлежат присутственные места, то израсходованную сумму возложить на виновных...» (О. Писемский)²⁹, «Дело о потере неизвестно куда дома волостного правления и о *изгрызении* плана одного мышами» (О. Герцен)³⁰, «Этот г. Калинин замечателен тем, что, любя спасать ближних от "*утонутия*", ни за что не соглашается спасать их от холеры» (А. Чехов)³¹.

Схоже, своєю незграбністю віддієслівні іменники на *-ение* явно суперечать мовному чуттю, естетичному смакові російських класиків. У XX ст. естафету підхопили сатирики:

«Тов. Горский, срочно явитесь в здравотдел для переговоров относительно *вставления* зубов вашей теще» (М. Кольцов)³², «С Октябрьского вокзала выскакивает полуответственный работник с портфелем из дивной свиной кожи. Он приехал из Ленинграда по делам *увязки, согласования* и конкретного *охвата*» (І. Льф, Є. Петров)³³, «Ну как? Утонула ваша подруга? — Нет, выжила. — Вот это плохо. Раз не было *утонутия*, не было и хулиганства. А за озорство людей не судят» (С. Нариньяни)³⁴, «Осуществив *возвращение* домой со службы, я проделал определенную работу по *снятию* шляпы, плаща, ботинок, *переодеванию* в пижаму и шлепанцы и *усаживанию* с газетой в кресло. Жена в этот период времени претворяла в жизнь ряд мероприятий, направленных на *чистку* картофеля, *варку* мяса, *подметание* пола и *мойку* посуды» (О. Любченко)³⁵.

Проти цих віддієслівних іменників виступав О. І. Солженіцин: «Коли їх на *-ение* скупчиться поспіль чотири-п'ять, вимелюється язык і за малим не болять зуби»³⁶. Ілля Льф у 1930-х роках зафіксував момент, коли вони з канцелярських документів почали просочуватися в мову наукових праць:

«Биография Пушкина была написана языком маленького прораба, пишущего объяснение к смете на постройку кирпичной кладовой во дворе: "Материальное обеспечение" и так далее. В одной фразе есть "вступление, владение, выяснение" и ещё какое-то "ение"»³⁷.

²⁷ Гоголь Н. В. Полное Собрание сочинений : В 14 т. — М., 1937. — Т. 2. — С. 262.

²⁸ Салтиков-Шчедрин М. Е. Собрание сочинений : В 20 т. — М., 1973. — Т. 15. Кн. 1. — С. 60.

²⁹ Писемский А. Ф. Собрание сочинений : В 5 т. — М., 1982. — Т. 2. — С. 220.

³⁰ Герцен А. И. Собрание сочинений : В 30 т. — М., 1956. — Т. 8. — С. 267.

³¹ Чехов А. П. Полное собрание сочинений и писем : В 30 т. — М., 1979. — Т. 16. — С. 159.

³² Кольцов М. Е. Избранные произведения : В 3 т. — М., 1957. — Т. 1. — С. 113.

³³ Ильф И., Петров Е. Собрание сочинений : В 5 т. — М., 1961. — Т. 1. — С. 160.

³⁴ Нариньяни С. Д. Рядом с нами. — М., 1958. — С. 56.

³⁵ Цит. за: Горелов И. Н., Седов К. Ф. Основы психолингвистики. — М., 2001. — С. 74.

³⁶ Солженицын А. И. Публицистика : В 3 т. — Ярославль, 1996. — Т. 2. — С. 9.

³⁷ Ильф И., Петров Е. Знач. праця. — М., 1961. — Т. 5. — С. 223.

Якщо майстри пера так ядуче висміюють зловживання віддієслівними іменниками, то, напевно, гостро відчувають їхню чужорідність. То чи можна ці іменники вважати аж такими природними для російської літературної мови?

Проти їх надмірного поширення застерігали також російські теоретики та практики редакторської справи. Д. Є. Шехурін уважав, що віддієслівні іменники завдають текстові великої шкоди: «Вони часто затуманюють сенс, псувають мову, позбавляють її активності, надають текстові наліт канцелярщини, сухість, книжність. У зв'язку з цим деякі прихильники офіційного тону вважають конструкції з віддієслівними іменниками мало не закономірною особливістю стилю науково-технічної статті»³⁸.

В активізації віддієслівних іменників А. Е. Мільчин убачав наступ канцеляриту на інші функціональні стилі. І теж відкидав тезу про їхню начебто природність: «І хоч така могутність, — писав він, — породила навіть “теорію” про достойнства деяких ознак канцеляриту для стилю наукової прози (зокрема, про начебто більшу точність і стислість тексту, в якому автор віддає перевагу віддієслівним іменникам, а не дієсловам), насправді ці риси погіршують текст, ведуть не до точності, а до розпливчастості, не до стислості, а до багатослів'я...»³⁹.

«Вершиною потворства й зауму» називала Л. К. Чуковська фрази, на кшталт *Передача себя Ивановым в руки царских чиновников состоялась в мае того же года, О своём сомнении в его получении адресатом он извещил позднее*⁴⁰. Один канцелярист завів палку й вивів на ній красивим почерком: *Об уничтожении мух в местах их расплаживания*. Секретар домоуправління назвав протокол *О самовольном перемещении гражданином Герасимовым урны с места её нахождения на пятом этаже на четвёртый и оставлении её без присмотра*⁴¹. Такі вислови, хоч і переповнюють літературознавчі статті, дисертації, все ж, як переконувала Л. К. Чуковська, суперечать духові російської мови, є потворними й штучно вигаданими⁴².

На особливу увагу заслуговує позиція деяких російських лінгвістів. Спеціальну працю присвятив цій темі О. М. Пешковський⁴³.

«Недостаточная осознанность необходимости последовательно проводимой системы в зависимости от условий столь же легко приводит к скатыванию в не имеющий оправдания в обстановке оппортунизм, как и в легковесный якобы радикализм, к разрушению без созидания, к параличу промышленного труда вместо его обобществления».

Цей приклад учений називає не інакше, як «клінічний випадок російської прози»⁴⁴. Віддієслівні іменники, на його думку, мають ту ваду, що вимагають при тому самому іменнику двох надзвичайно незграбних орудних відмінків (*пользование британскими военными судами нейтральными флагами; объявление себя Фердинандом царём; обмен книгами и брошюрами специалистами*)⁴⁵. Натомість дієслово як єдино можливий синтаксичний центр речення природним чином вишиковує довкола себе низку різноманітних і послідовно залежних один від одного членів речення, а також передає відтінки стану. Віддієслівні ж іменники, за рідкісними винятками, цієї переваги не мають. Мовлення, побудоване на них, — «мовлення завжди в'яле, плутане, не розчленоване на синтаксич-

³⁸ Шехурин Д. Е. Ясность и доступность изложения // Редактор и книга. — М., 1962. — Вып. 3. — С. 236.

³⁹ Мильчин А. Э. Методика редактирования текста. — 2-е изд. — М., 1980. — С. 297.

⁴⁰ Чуковская Л. К. В лаборатории редактора. — 2-е изд. — М., 1963. — С. 59–60.

⁴¹ Там же. — С. 66–67.

⁴² Там же. — С. 67.

⁴³ Пешковский А. М. Глагольность как выразительное средство // Пешковский А. М. Избранные труды. — М., 1959. — С. 101–111.

⁴⁴ Там же. — С. 107.

⁴⁵ Там же. — С. 105.

ні ланки й відповідно мелодійно бідне й безформне»⁴⁶. На великому матеріалі О. М. Пешковський доводив, що «віддієслівний іменник завжди виявляється хирлявою потугою на книжність, наслідком прагнення “освіченість свою показати”», тоді як відновлення дієслова в його правах «щоразу дає простіший, ясніший і сильніший вислів»⁴⁷. Ясність і простоту викладу він пов’язував зі ступенем дієслівності мовлення.

О. М. Пешковський шкодував, що в нехудожніх стилях перестають зважати на організаційну роль дієслова. Більше того, уживання дієслова замість віддієслівного іменника декому вже здається недоречним. Але тут учений убачав лише силу звички, схожу на ту, що примушує Якіма з толстовської «Влади темряви» протестувати проти чистоти й свіжого повітря: «Гадаю, добре стилістичне повітря мусить бути скрізь, і в газеті й навіть у зводі законів»⁴⁸. Тим-то для нехудожньої літератури О. М. Пешковський висунув гасло: «Назад до дієслова!»⁴⁹.

Дещо інакшу позицію займав Г. О. Винокур, який теж присвятив цій темі спеціальну розвідку. Однією з головних стильових функцій дієслова він уважав оповідність: «Дієслово не тільки предикуює, тобто розкриває конкретний зміст повідомлюваного, але ще неодмінно й оповідає, тобто наче показує слухачеві, як здійснюється сам процес тієї дії, про яку йдеться в повідомленні»⁵⁰. Але в мовній практиці, на думку вченого, ця оповідність не завжди доречна. Наприклад, у заголовках: вони не оповідають про подію, а тільки називають її⁵¹. Або в науковій царині: тут треба термінувати мовлення й через це «навіть крайні форми скупчення віддієслівних іменників не перешкоджають розумінню і діють цілком безболісно на наше стилістичне сприйняття»⁵². Утім, Г. О. Винокур також визнавав, що засилля цих іменників надає текстові канцелярського присмаку: «...Уживання віддієслівно-іменної конструкції там, де можлива нормальна дієслівна, робить виклад більш “хирлявим”, “в’ялим”, “книжним”»⁵³. Як приклад, він наводив оголошення в поїзді: *В целях избежания разбития стёкол от неумелого поднятия и опускания рам пассажирами в вагоне, за поднятием и опусканием рам надлежит обращаться к проводнику вагона*⁵⁴.

У новому світлі непривабливу роль віддієслівних іменників виявили розвідки, присвячені тоталітарній новомові. Типова риса доповідей радянських керівників і компартійних документів — послідовна заміна дієслів віддієслівними

⁴⁶ Там же.— С. 111.

⁴⁷ Там же.— С. 102.

⁴⁸ Там же.— С. 104.

⁴⁹ Там же.— С. 111.

⁵⁰ Винокур Г. О. Глагол или имя? Опыт стилистической интерпретации // Винокур Г. О. Избранные труды по языкознанию и культуре речи.— М., 2010.— С. 31.

⁵¹ Думка небезспірна. Дієслова в різних формах також побутують у заголовках: «Виплекано віками» (стаття В. В. Німчука про історію української мови), «А. Малишко, який не застаріє» (літературознавча стаття А. О. Ткаченка), «Прожити й розповісти» (книга спогадів А. А. Дімарова), «Спалився за Україну» (книга М. Є. Іщенко про О. М. Гірника), «Чим живемо» (книга публіцистичних роздумів О. Т. Гончара). Останнім часом дієслова впевнено поширюються в заголовках ЗМІ («Бойовики збили два літаки», «Київська міліція отримала нового начальника», «Міжбанк відкрився доларом по 11,7» — «Українська правда», 23.07.2014).

⁵² Винокур Г. О. Знач. праця.— С. 33.

⁵³ Там же.— С. 19.

⁵⁴ Там же.— С. 35. Подібні «шедеври» можна почути й у київському метро: *Потрапляння одягу в обладнання ескалатора призводить до виведення його з ладу; Прохід через турнікет дозволяється після опускання жетона й загоряння зеленого сигналу.*

іменниками. Швейцарський славіст П. Серіо⁵⁵, проаналізувавши промови М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва на з'їздах КПРС, дійшов висновку, що ці заміни не випадкові. Якщо дієслова описують позамовну дійсність конкретно й недвозначно, то віддієслівні іменники привносять у текст узагальненість, розмитість, змістову невизначеність:

«Обговорюючи питання підвищення рівня організаторської і політичної роботи партійних організацій, учасники форуму констатували, що за останнє п'ятиріччя послідовно здійснювалися заходи по дальшому їх організаційно-політичному зміцненню, посиленню авангардної ролі комуністів, удосконаленню стилю і методів керівництва всіма сферами суспільного життя»⁵⁶.

Із тексту ми відчуваємо, що йдеться про якусь діяльність. Але в чому конкретно вона полягає? Звороти на кшталт *підвищення рівня, дальше зміцнення, посилення ролі, удосконалення стилю і методів* жодного уявлення про це не дають. М. О. Кронгауз слушно відзначає в радянській новомові «зсув у бік абстракції», який робить текст «вагомим» і «серйозним», але водночас — малоінформативним (сказано багато, а по суті нічого)⁵⁷.

Не маючи категорій часу, особи, способу, не виражаючи категорії модальності, віддієслівні іменники подають дію як щось безумовно реальне, істинне, а отже, уможлиблюють усілякі маніпуляції. Так, у звітній доповіді на XXVI з'їзді КПУ (1981) перший секретар ЦК КПУ В. В. Щербицький відзначив *Помітні зрушення в розв'язанні ключового питання — підвищення ефективності виробництва і якості продукції*⁵⁸. Звернімо увагу: тут не сказано прямо, що виробництво стало ефективним, а продукція — якісною. Це була б неправда, її відразу помітили б. Слова «ефективність» і «якість» лише називають бажане, а туманні псевдопредикати «зрушення в розв'язанні питання підвищення» видають його за дійсне.

Віддієслівні іменники — це й засіб усунути з мовлення особистісне начало, не називати суб'єкт дії і тим самим уникнути відповідальності за свої слова та вчинки. Оскільки віддієслівні іменники притлумлюють процесуальність, у перенасиченому ними мовленні картина світу постає незмінною, залякклою, позбавленою будь-якого натяку на рух чи розвиток. Засилля віддієслівних іменників, довгі ланцюжки родових відмінків, мовні кліше з розмитою семантикою — все це позбавляє змоги не тільки критично осмислювати «новомовні» тексти, а й навіть розуміти їх.

П. Серіо називає тоталітарну новомову пародією на наукове мовлення⁵⁹. На наш погляд, це не зовсім так. Новомова радше є пародією на науковий жаргон. А якщо точніше, то навіть не пародією, а похідним утвором, стильовою «дочкою» наукового жаргону. В усякому разі обидві мовні практики об'єднує те, що вони користуються «номінативною об'єктивністю», по суті, задля інтелектуального шахрайства.

Як ми вже зазначали, людині властиво опредмечувати все, на чому вона спинає увагу, про що думає. Світ у нашій уяві складається насамперед із предметів і явищ, а вже потім — з ознак і дій. І здається, чим частіше ми абстрагуватимемо, чим більше утворимо загальних понять, тим швидше пізнаємо істину. Звідси ви-

⁵⁵ Серіо П. Русский язык и советский политический дискурс: анализ номинализаций // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. — М., 1999. — С. 337–383.

⁵⁶ Комуністична партія України : З'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 297.

⁵⁷ Кронгауз М. Русский язык на грани нервного срыва. — М., 2009. — С. 38.

⁵⁸ Цит. за: Комуністична партія України... — С. 309.

⁵⁹ Там же. — С. 377.

никає ходячий стереотип, що теоретичне мислення має бути гранично поняттєвим, опредметненим, а виклад у науковому творі — наскрізь іменним.

Проте розуміти специфіку наукового пізнання саме так було б спрощеним і помилковим. Опредметненість не може бути безмежною, абстракцію як прийом пізнання не варто абсолютизувати. «Правильно застосоване абстрагування, — писав Г. С. Костюк, — дає людині можливість глибше, повніше і вірніше пізнати найскладніші явища об'єктивної дійсності. Разом з тим застосування абстракції породжує небезпеку відриву в наших поясненнях властивостей об'єктів від самих об'єктів, перетворення їх на самостійні "сутності"»⁶⁰.

Небезпека, на яку натякає відомий психолог, має назву *гіпостазування*. Це логічна помилка, при якій ознаки, дії та відношення предметів уявляють як окремі сутності. Якщо внаслідок абстракції ознаки стають предметом роздумів, їх називають віддієслівними чи відприкметниковими іменниками й починають сприймати нарівні з конкретними, реально сутніми об'єктами. Звідси — один крок до того, щоб перетворити подумки опредметнені ознаки на щось матеріальне й сприймати так, наче вони існують нарізно. При цьому забувають, що конкретні предмети якісно відмінні від ознак, що існують лише у складі цих предметів. Серед понять, яким часто приписують самостійне буття, відзначимо «розвиток», «кількість», «число», «здоров'я», «хвороба», «добро», «зло», «справедливість», «права людини», «загальнолюдські цінності»; серед мовознавчих понять — «м'якість», «твердість», «частотність», «мовна норма», «взаємодія мов» тощо.

Гіпостазування має давню філософську традицію. Ще Платон відривав ідеї від конкретних предметів і розглядав їх як окремі сутності, що перебувають поза матеріальним світом. Навколо гіпостазування точилася й відома середньовічна дискусія між реалістами та номіналістами. На думку перших, ідея про річ існує незалежно від самої речі. Другі стверджували, що реальною є конкретна річ, а ідея існує лише в уяві людини, але не в дійсності. Номіналісти не сумнівалися, що існують круглі речі, але заперечували існування як особливого предмета «круглості»⁶¹.

Якщо в повсякденних роздумах гіпостазування відносно безпечно, то в науково-теоретичних — ризикує спричинити серйозні помилки. Зокрема, приховати від дослідника дійсні факти і явища, натомість заповнити його уяву фіктивними, безмістовними сутностями, що загрожують витіснити ті конкретні предмети, абстрагуванням від яких ці сутності отримано: «В юридичній літературі спостерігається зростання інтересу до проблем виховання...» (Ткач., 14). Що стверджує автор по суті? Те, що фахівці з юриспруденції дедалі більше пишуть на теми виховання. Проте самі ці фахівці із судження зникли, натомість його суб'єктом стало абстрактне «зростання інтересу», місцем прописки якого є «юридична література». Інший приклад:

«Внутрішня погодженість складних компонентів структури особистості припускає таке функціонування на всіх рівнях системи, що забезпечує оптимальне й погоджене протікання трьох основних процесів: саморегуляції, соціальної адаптації і самоактуалізації» (Терл., 36).

Змістовий кістяк цього речення такий: *погодженість припускає функціонування, що забезпечує протікання*. Через гіпостазування ці три опредметнені дії майже повністю відірвалися від своїх суб'єктів, які так і лишилися неназваними.

⁶⁰ Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. — К., 1989. — С. 212.

⁶¹ Ивин А. А., Никифоров А. Л. Словарь по логике. — М., 1997. — С. 65.

Зміст речення остаточно розмили зловживання загальнонауковими термінами-категоріями (*компоненти, структура, система, процес*) і недоречна тавтологія (*погодженість — погоджене протікання*).

Як спостеріг американський логік У. Куайн, у пастку гіпостазування («безвідповідального опредмечування») нерідко потрапляють філософи, що мислять із найвищим ступенем узагальнення: «Чи вимагає кожний іменник певної множини денотатів? Звісно, ні, адже субстантивація дієслів часто є не більше ніж стильовий прийом»⁶². Російський філософ В. С. Соловйов запевняв, що всі основні помилки схоластичної філософії — від гіпостазування предикатів. Щоб уникнути цих помилок, треба визнати, що «справжній предмет філософії є суще в його предикатах, але жодним чином не предикати самі по собі; лише тоді наше пізнання відповідатиме тому, що є насправді, а не буде порожнім мисленням, у якому нічого не мислиться»⁶³.

Тут, певна річ, не можемо не визнати «підступної» ролі мови. Її розгалужений арсенал абстрактних іменників не тільки дає змогу опредмечувати геть усі дії та ознаки, а наче й сам підштовхує нас бездумно вдаватися до гіпостазування. Маючи в мові абстрактні іменники, ми сліпо віримо, що існують і відповідні предмети (як денотати), хоч насправді як предмети вони існують лише в нашій свідомості (як сигніфікати)⁶⁴. Граматичні категорії іменника створюють оманливе враження, начебто дії й ознаки побутують у часі та просторі самі по собі. Тобто засобами мови ми приписуємо абстрактним поняттям цілком реальне буття, наділяємо їх онтологічним статусом. Не випадково Ф. Ніцше, маючи на увазі гіпостазування, уживав терміни *граматична спокуса й спокуса словами*⁶⁵.

Гіпостазування неминуче призводить до того, що світ наче «подоюється», виникає плутанина між дійсними й вигаданими сутностями. Тим-то строго логічне мислення має по можливості його уникати⁶⁶. Для цього В. С. Соловйов радив більше триматися дієслівних форм⁶⁷.

Крім міркувань методології, варто керуватися й почуттям стильової міри. Саме воно має підказувати, коли краще вжити абстрактний іменник, а коли — віддати перевагу звичайним дієсловом і прикметникам. Зовсім необов'язково в науковому тексті геть усе опредмечувати. Ознаки предметів і явищ або відношення між ними доцільно опредмечувати лише тоді, коли ми спеціально спинаємо на них (ознаках і відношеннях) увагу й розглядаємо нарізно від самого предмета — їхнього носія. Тоді ж коли йдеться не стільки про них, скільки про предмет як такий, про явище в цілому, згадане опредмечування видається зайвим і недоцільним. Віддієслівні іменники доречні, якщо вони термінізувалися (*асигнування, виховання, рівняння, самоврядування, судження*), потрапили до складу стійких терміносполук (*газове зварювання, камера згоряння, радіаційне*

⁶² Куайн У. Вещи и их место в теориях // Аналитическая философия. Становление и развитие. — М., 1998. — С. 329.

⁶³ Соловьев В. С. Сочинения : В 2 т. — М., 1988. — Т. 2. — С. 219.

⁶⁴ Пор. іменники — назви «порожніх» понять (*вічний двигун, ідеальний газ, нульова флексія*). Мова дає змогу навіть зміст заперечних займенників *ніхто* або *ніщо* представити як окрему сутність. Цікаво, що французи значення «ніхто» передають конкретніше — через значення «особа»: *personne ne me connaît ici* «ніхто мене тут не знає», тобто, по суті, особою називають відсутність особи.

⁶⁵ В оригіналі: *Verführung von seiten der Grammatik, Verführung der Worte* (Nietzsche Fr. Werke : In 2 Bd. — München, 1994. — Bd. 2. — S. 565, 579).

⁶⁶ Ивин А. А. Логика. — М., 2008. — С. 158.

⁶⁷ Соловьев В. С. Философский словарь. — Ростов-н/Д., 1997. — С. 430.

опромінення). Якщо ж вони не є усталеними науковими термінами, їх краще замінити дієсловами.

Не можна нехтувати винятковою роллю дієслова в мовленні. Її помітив ще В. фон Гумбольдт: дієслово для нього було «нервом самої мови», «душею всього мовотворення»⁶⁸. Першу цілісну дієсловоцентричну теорію синтаксису, як відомо, висунув Л. Теньєр. На протигагу традиційної граматики, що виділяє два головних члени речення (підмет і присудок), французький славіст головним структурним членом речення вважав присудок (виражений зазвичай дієсловом), від якого залежить решта членів речення⁶⁹. Речення Л. Теньєр порівнював з маленькою драмою, в якій є дія (дієслово) і грають актори (актанти) в певних обставинах (сирконстанти)⁷⁰. Ще влучніше порівняння належить І. Р. Вихованцеві: «Дієслово у кожному реченні — немовби диригент малого, але здібного оркестру, чи ансамблю. Ці оркестри або ансамблі формує тільки дієслово. Воно визначає, скільки учасників потрібно йому, які ролі дати кожному. Дієслово може перемістити або вилучити з речень деяких виконавців. Придивляється, кого зробити солістом. Пильно стежить за тим, щоб хтось із підлеглих не взяв фальшивої ноти»⁷¹.

Мета мовлення полягає не в тому, щоб просто називати предмети, а в тому, щоб приписувати їм певні ознаки. Функція приписування (предикації) по праву належить дієслову. Дієслово, по суті, — головний інструмент мовлення. І не випадково воно, будучи структурно й категоріально найскладнішою частиною мови, надає авторові чи не найбагатший арсенал виражальних засобів. Якщо іменник позначає матерію, то дієслово — енергію, і саме енергія творить і перетворює матерію. Як мовне вираження енергії та руху, дієслово не тільки дає змогу описати дійсність у розвитку, а й дозволяє застосувати синтаксис у всьому його розмаїтті, позбавляє виклад монотонності, заряджає його особливою динамікою. Тим-то першій у мовленні ми схильні віддати не матерію, а енергію, не іменниковість, а дієслівність.

Не забуваймо й про згадану вище дієслівність як типологічну рису української мови. В одієслівнюванні відбито органічну здатність українців бачити все в русі, в розвитку⁷². Саме з огляду на природну дієслівність української мови Н. Ф. Непийвода, порівнюючи простий дієслівний і розщеплений присудки, пропонувала віддавати перевагу першому⁷³. І справа тут не тільки в дієслівності як такій. Важать і суто прагматичні міркування: дієслівні форми сприймати легше, бо за ними помітно дію, вони точніші за недієві; дієслово завжди примушує додумувати думку до кінця⁷⁴. Речення з дієсловами у відмінюваній формі простіше зрозуміти й запам'ятати, адже в таких реченнях пов'язані за змістом слова стоять близько одне до одного і зв'язки між ними легше усвідомити⁷⁵.

Надмір віддієслівних і відприкметникових іменників у науковому жаргоні не означає, однак, що слід удаватися до іншої крайності — всіляко їх уникати.

⁶⁸ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. — 2-е изд. — М., 2001. — С. 199, 267.

⁶⁹ Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с фр. — М., 1988. — 656 с.

⁷⁰ Там же. — С. 117.

⁷¹ Вихованець І. Р. У світі граматики. — К., 1987. — С. 140–141.

⁷² Сербенська О. А., Волощак М. Й. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем. — К., 2001. — С. 96.

⁷³ Непийвода Н. Ф. Мова української наукової технічної літератури (функціон.-стиліст. аспект) : Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 1997. — С. 32.

⁷⁴ Синявський О. Зразки простого слова. — Х., 1929. — С. 14.

⁷⁵ Микк Я. А. Оптимизация сложности учебного текста. — М., 1981. — С. 72.

Без абстрактних іменників авторові годі обійтися⁷⁶. Вони обслуговують надзвичайно важливу, фундаментальну потребу мислення — це засвідчує наявність суфіксів опредметненої дії й ознаки не лише в усіх індоєвропейських мовах, а вже в самій індоєвропейській прамові⁷⁷. Проте послуговатися абстрактними іменниками слід ощадливо, обережно, пам'ятаючи, що надуживання ними загострює суперечність між стислістю та зрозумілістю викладу, призводить до інформаційних й естетичних утрат, а також логічних помилок.

Помірно використовуючи абстрактні іменники, ми знижуємо поняттєву насиченість тексту. Боятися цього не слід. Хоч наукове мислення й оперує переважно поняттями, головною в ньому все ж є не поняттєвість, а логічність. А вона, крім поняттєвості, втілюється ще й у щільній спаяності складників думки, послідовності викладу, логічному виділенні⁷⁸. Твори класиків давньогрецької філософії написано природними дієслівними фразами, без надміру абстрактних іменників — і на ці твори посилаються вже багато століть. Отже, пізнавальну цінність тексту створює не підвищена іменниковість, а нові факти, оригінальні теорії, свіжі думки й підходи.

Про те, як правильно замінити віддієслівні іменники на *-ння* дієслівними формами, у літературі вже йшлося⁷⁹. Утім, спеціальної уваги цьому ще не приділяли. Не претендуючи на вичерпну повноту, спробуємо систематизувати основні способи синонімічної заміни іменників на *-ння*.

1. Дієприслівниковий зворот:

«Початковий стан можна отримати тільки *після проведення* модернізації колії» (Кург., Заяц, 99) → Початковий стан можна отримати, тільки *провівши* модернізацію колії, «Держава *шляхом зменшення* податкового навантаження створює конкурентні переваги відповідній галузі, виду діяльності або групі платників податків» (Іван., 39) → *Зменшуючи* податкове навантаження, держава створює конкурентні переваги..., «Виробничі потужності... мають переважно застарілі технології та обладнання, що проектувалося *без урахування* сучасних екологічних вимог» (Сидор., 24) → Виробничі потужності... мають переважно застарілі технології та обладнання, яке проектували, *не враховуючи* сучасні екологічні вимоги.

2. Неозначена форма дієслова:

«*Заслугує поширення* досвід розгляду податкових спорів у різних іноземних країнах...» (Бердн., 68) → *Варто поширювати* досвід розгляду податкових спорів у різних іноземних країнах...

Часто — у складі підрядного речення мети:

«*З метою визначення та обґрунтування* актуальності теми дослідження автором проведено вивчення стану наукової розробленості проблеми правового нігілізму у докторських та кандидатських дисертаціях...» (Триг., 4) → *Щоб визначити й обґрунтувати* актуальність дослідження, автор вивчив стан наукової розробленості..., «*Для збільшення ефективності регулювання* соціально-економічного розвитку регіону в умовах ринкової економіки доцільно вжити систему заходів, яка сприятиме створенню соціально-орієнтованого ринкового середовища» (Степ., 12) → *Щоб ефективніше регулювати* соціально-економічний розвиток регіону в умовах ринкової економіки, доцільно вжити систему заходів...

⁷⁶ Сам термін *гіпостазування* виник унаслідок гіпостазування від дієслова *гіпостазувати*.

⁷⁷ Серед прайндоєвропейських суфіксів віддієслівних іменників — **-jo-* (**keljo-* «ховання»), **-mr* (**rēh,mr* «страждання»), **-mo-* (**h₂enh₂mos* «дихання»); суфіксом відприкметникових іменників був **-tah₂t-* (**neçotah₂t-* «новизна»).

⁷⁸ Кульгав М. П. Основные стилевые черты и синтаксические средства их реализации в современной немецкой научно-технической речи : Автореф. дис. ...канд. филол. наук.— М., 1964.— С. 13.

⁷⁹ Див., напр.: Рожанківський Р. Щодо українського стилю фахової мови // Проблеми української термінології : Матеріали V Міжнар. наук. конф.— Л., 1998.— С. 43–46; Ярема С. На теми української наукової мови.— Л., 2002.— С. 11–12.

Інфінітивами, до речі, послуговувався М. П. Бажан, коли вилучав надлишок абстрактних іменників із матеріалів УРЕ. Наприклад, у статті «Козацьке військо» він уласноруч виправив:

«Хоча *прийом* кріпаків до козацького війська було заборонено, однак багато втікачів записувались у козаки... Але у 1803 у зв'язку з *необхідністю посилення* воєнних сил царської Росії...» → Хоча *приймати* кріпаків заборонялось, багато втікачів записувались у козаки... Але у 1803, коли *необхідно було посилити* воєнні сили царської Росії...⁸⁰.

3. Особова форма дієслова:

«Екологічна складова має і опосередкований вплив через репутацію підприємства: збільшення шкідливих викидів *призводить до погіршення* репутації і, відповідно, до *зниження* вартості підприємства» (Нусін., 233) > Екологічна складова має і опосередкований вплив через репутацію підприємства: збільшення шкідливих викидів *погіршує репутацію* і, відповідно, *знижує* вартість підприємства, «Для *уникнення зниження* рівня економічної безпеки слід обчислювати верхню межу рівня монетизації за допомогою моделей (4)–(5)» (Став., Хом., 58) → *Щоб* рівень економічної безпеки *не знижувався*, слід обчислювати...

4. Безособова форма дієслова на -но, -то:

«Ефективне їх використання можливе лише після *проведення* реконструкції та *впровадження* сучасних технологічних і технічних рішень» (Куд., 99) > Ефективно їх використовувати можна, лише коли *проведено* реконструкцію та *впроваджено* сучасні технологічні та технічні рішення.

5. Інші іменники. Якщо не треба спеціально підкреслювати процесуальність опрідметненої дії, її тривалість у часі, префіксальні та деякі інші іменники на -ння (*врізання, гартування, нагрівання розривання*) можна замінити відповідниками без -ння, що позначають результат дії або стан, який виник унаслідок дії (*вріз, гарт, нагрів, розрив*). З погляду стилістики, такі заміни особливо доцільні в тих реченнях, де вжито кілька інших іменників на -ння:

«У ньому враховано *побажання* та критичні *зауваження*, висловлені в рецензіях і під час *обговорення* підручника на нарадах-семінарах завідувачів кафедр гістології» (Гіст. люд., 4) > У ньому враховано *побажання* та критичні *зауваги*, висловлені в рецензіях і під час *обговорення* підручника..., «*Вживання* слів із властивим для них значенням не є *напрацюванням* чи *досягненням* однієї людини» (Сковр., 12) → *Ужиток* слів із властивим для них значенням не є *наробком* чи *здобутком* однієї людини, «Авторка нерідко надто захоплюється суто політологічними підходами до *вивчення* проблеми, через що назване історичне *дослідження* має відповідне *забарвлення*» (Круш., 223) → Авторка нерідко надто захоплюється суто політологічними підходами до *вивчення* проблеми, через що названий історичний *дослід* має відповідне *забарвлення*.

6. Прислівники (теж у реченнях із кількома іменниками на -ння):

«У *поєднанні* з різким *підвищенням* цін на засоби виробництва...» (Берез., 11) → *Поряд* із різким *підвищенням* цін на засоби виробництва..., «За даними *рандомізованого дослідження*, встановлені переваги некретомії *в порівнянні* з *резекційними втручаннями* на підшлунковій залозі у хворих з некротичним панкреатитом» (Став., Хом., 57) → За даними *рандомізованого дослідження*, встановлені переваги некретомії *порівняно* з *резекційними втручаннями* на підшлунковій залозі..., «*Результати анкетування* показали, учні експериментальних груп із *задоволенням* виконували запропоновані навчальні навантаження» (Васил., 22) → ...учні експериментальних груп *з задоволенням* виконували...

7. Прийменники:

«Рейтинг окремого підприємства характеризує його конкурентоспроможність *по відношенню* до інших підприємств галузі» (Крак., Разг., 94) → Рейтинг окремого підприємства характеризує його конкурентоспроможність *щодо* інших підприємств галузі, «Метод філогенетичного

⁸⁰ Черниш Н. І. Видавничий доробок Миколи Бажана.— Л., 2012.— С. 229.

профілювання у застосуванні до консервативних систем білків не дає достатньо надійного передбачення білків-партнерів» (Токов., 377) → Метод філогенетичного профілювання стосовно консервативних систем білків...

8. Віддієслівні іменники часто-густо вживають у багатослівних або беззмістовних штампованих зворотах. У такому разі їх краще взагалі усунути. Зміст при цьому залишається тим самим:

«Для якнайшвидшого вирішення проблем управління системою пенсійного страхування територій необхідно в першу чергу здійснити комплекс заходів, спрямованих на створення умов для розвитку мережі соціальних послуг у територіальних громадах» (Шкляр., 207) → Щоб успішно керувати системою пенсійного страхування територій, слід насамперед розвивати мережу соціальних послуг у територіальних громадах, «Реалізація завдань ефективності служби в органах місцевого самоврядування неможлива без запровадження відповідного адміністративно-правового регулювання» (Бедн., 1) → Ефективна служба в органах місцевого самоврядування неможлива без відповідного адміністративно-правового регулювання, «Коли виникає гостра потреба в залученні фінансових ресурсів для національних економік, держави приймають рішення щодо скасування існуючих бар'єрів на шляху для їхнього доступу» (Осад., 156) → Коли національні економіки гостро потребують фінансових ресурсів, держави усувають бар'єри на шляху до них.

На практиці нерідко доводиться застосовувати в одному реченні кілька перелічених вище засобів одночасно:

«Удосконалювання державного управління НІС неможливе без застосування нової технології державного управління» (Аріст., 31) → Державне управління НІС неможливо вдосконалювати, не застосовуючи нову технологію державного управління, «Для створення кластерів пропонується здійснити комплекс заходів щодо проведення інформаційної компанії серед потенційних учасників та зацікавлених осіб щодо роз'яснення конкурентних переваг кластерів в умовах перехідної та ринкової економіки» (Кисл., Риб., 247) → Щоб створити кластери, пропонуємо постійно інформувати потенційних учасників та зацікавлених осіб, роз'яснюючи їм конкурентні переваги кластерів в умовах перехідної та ринкової економіки, «Проведено комплексне обстеження 91 пацієнта для встановлення рівня психоемоційного напруження за допомогою холтерівського моніторингу з визначенням показника варіабельності серцевого ритму» (Бобр., 93) → Щоб установити рівень психоемоційного напруження, за допомогою холтерівського моніторингу комплексно обстежено 91 пацієнта, в яких визначено варіабельність серцевого ритму.

Заміни віддієслівних іменників — не самоціль. Удаватися до цих заміन варто тоді, коли вони стилістично й комунікативно виправдані, тобто коли треба уникнути надлишку слів на -ння, одієслівнити виклад, зробити текст синтаксично невимушеним і природним.

Академік В. М. Русанівський стверджував: неможливо добре володіти мовою, її стилями, не знаючи структури дієслова, його форм і виражальних можливостей⁸¹. Слушність цієї тези підтверджують наведені в статті приклади з наукової літератури. Якщо ми ще раз уважно вчитамось в них і оцінімо з погляду стилістики, неминуче дійдемо висновку, що першопричина надмірної іменниковості — не так поняттєвість наукового мислення, як низька культура мови, невміння різноманітно викладати думки. Очевидно, що автори наведених прикладів (якщо не всі, то більшість) мають в активному запасі критично малу кількість зразків побудови речень, слабо володіють синтаксичною синонімією. І якщо треба зладнати фразу, спираючись на дієслово як центр предикації, такі автори зазнають непереборних труднощів. Їм не лишається нічого іншого, як безпомічно нанизувати іменники за рахунок дієслів.

⁸¹ Русанівський В. М. Дієслово — рух, дія, образ.— К., 1977.— С. 17.

Засилля віддієслівних іменників робить виклад розпливчастим, малозрозумим, і мала цілковиту рацію А. П. Коваль, коли писала, що їх «свідомо використовують з досить непривабливою метою — приховати за складністю мови бідність думки, брак справді наукової глибини»⁸². Отже, ученим, які не хочуть уводити читача в оману, а, навпаки, прагнуть писати доладно й вишукано, не варто псувати собі стиль набридливим «нняканням».

Важко не погодитися з думкою, що нормою наукового стилю української мови має стати *гармонійне поєднання* двох протилежних явищ — синтаксичного ущільнення, представленого іменниковими зворотами, та синтаксичного розчленування, представленого дієсловами⁸³. Дотримуючись послідовно цієї норми, ми й зможемо відшукати золоту середину між іменниковістю та дієслівністю в науковому тексті.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Алх., Яц. — *Алхімова С. М., Яценко В. П.* Створення тривимірних анатомічних моделей пухлин як перший етап дослідження кровонаповнення ювенільних ангиофібром // Укр. журн. телемедицини та мед. телематики.— 2010.— Т. 8. № 1.— С. 26–29.
- Анат., Лис. — *Анатичук Л. І., Лисько В. В.* Високоточний метод вимірювання електропровідності стрижнів термоелектричних матеріалів // Термоелектрика.— 2008.— № 1.— С. 70–75.
- Аріст. — *Арістова І. В.* Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ України : Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук.— Х., 2002.— 39 с.
- Барна — *Барна О. В.* Мотивація навчання інформатики в учнів 7–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів : Автореф. дис. ... канд. пед. наук.— К., 2009.— 20 с.
- Бакора — *Бакора Д. О.* Система корпоративного управління в Україні : Стан та перспективи розвитку.— К., 2009.— 288 с.
- Бедн. — *Бедний О. І.* Організаційно-правові основи служби в органах місцевого самоврядування в Україні : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— О., 2003.— 19 с.
- Бердн. — *Бердникова Л. В.* Міжнародний досвід діяльності податкових органів та вирішення податкових спорів // Правовий вісн. Укр. акад. банк. справи.— 2011.— № 2.— С. 65–68.
- Берез. — *Березін О. В.* Економіка підприємства : Навч. посібник / О. В. Березін, Л. М. Березіна, Н. В. Бутенко.— К., 2009.— 390 с.
- Білец. — *Білецький О. М.* Управлінські аспекти маркетингу персоналу в процесі реінжинірингу // Вчені зап. ун-ту «Крок».— 2008.— Т. 2. № 18.— С. 35–40.
- Бобр. — *Бобров В. О., Авдоніна О. В., Боброва О. В.* Значення гематологічних індексів у стратифікації груп ризику розвитку серцево-судинних подій // Укр. мед. часопис.— 2007.— № 1.— С. 93–96.
- Бод. — *Бодяк В. Ю.* Порівняльна характеристика способів вимірювання внутрішньочеревного тиску // Клінічна анатомія та оперативна хірургія.— 2010.— Т. 9. № 4.— С. 73–76.
- Васеч. — *Васечко О. О.* До ювілею журналу // Статистика України.— 2008.— № 1.— С. 3.
- Васил. — *Васильчук А. Г.* Науково-методичні основи програмованого навчання фізичного виховання // Теорія та методика фізичного виховання.— Х., 2003.— № 2.— С. 1–26.
- Гиж. — *Гижко Ю. Л.* Спектральний аналіз вібрацій рухомих частин електричних машин // Технічна електродинаміка.— 2011.— № 4.— С. 46–49.
- Гіст. люд. — *Гістологія людини* / О. Д. Луцик, А. Й. Іванова, К. С. Кабак та ін.— К., 2003.— 592 с.

⁸² Коваль А. П. Культура української мови.— К., 1964.— С. 100.

⁸³ Рожанківський Р. В. Синтаксично-стилістичні риси науково-технічної мови // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка».— 2009.— № 648.— С. 35.

- Гуров — Гуров І. Г. Становлення та функціонування оптових ринків // Вісн. аграр. науки Причорномор'я.— 2006.— № 1.— С. 191–197.
- Держ. прогр. — Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки // Офіц. вісн. України.— К., 2003.— № 40.— С. 37–46.
- Дибк. — Дибкова Л. М. Індивідуальний підхід у формуванні професійної компетентності майбутніх економістів : Автореф. дис. ... канд. пед. наук.— К., 2006.— 20 с.
- Добр., Біл. — Добринський В. С., Білера М. О. Вплив туристичного походу на функціональний стан серцево-судинної системи та антропометричні показники студентів-туристів // Молодіж. наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки.— 2007.— С. 40–43.
- Єжова — Єжова О. О. Створення освітнього середовища, спрямованого на формування ціннісного ставлення до здоров'я в учнів професійно-технічних навчальних закладів // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : 36. наук. пр.— Кам'янець-Подільський, 2011.— Вип. 15. Кн. 1.— С. 464–471.
- Зінч. — Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (До 60-річчя депортації) // Укр. іст. журн.— 2004.— № 3.— С. 62–73.
- Зоз., Мик. — Зозульов О., Микало О. Аутсорсинг як інструмент підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств в умовах глобалізації // Економіка України.— 2009.— № 8.— С. 16–24.
- Іван. — Іванов Ю. Б. Функції податків та податкове регулювання // Формування ринкової економіки в Україні.— 2009.— № 19.— С. 36–43.
- Касьян. — Касьянова Н. В. Управління хаосом промислового підприємства // Вісн. Донец. ун-ту економіки та права : 36. наук. пр.— 2012.— № 1.— С. 141–150.
- Кисл., Риб. — Кислий В. М., Рибальченко С. М. Інтеграція соціо-еколого-економічних факторів в систему стратегічного управління регіонами // Механізм регулювання економіки.— 2010.— № 3.— С. 244–251.
- Клим. — Климова Н. І. Фінансове планування як важливий інструмент управління корпоративними фінансами // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : 36. наук. пр.— Суми, 2003.— Т. 7.— С. 251–254.
- Коган — Коган Б. Г. Демодикоз: раціональна класифікація клінічних форм захворювання. Вплив імунних та гормональних зрушень на перебіг дерматозу // Укр. журн. дерматології, венерології, косметології.— 2002.— № 1.— С. 62–66.
- Косяк. — Косякіна О. А. Інвестиційні цілі експортера капіталу та їх відповідність очікуванням реципієнта // Бюл. Міжнар. Нобел. економ. форуму.— 2011.— № 1.— С. 178–181.
- Крак., Разг. — Кракос Ю. Б., Разгон Р. О. Управління фінансовою безпекою підприємств // Економіка та управління підприємствами машинобуд. галузі.— 2008.— № 1.— С. 86–97.
- Круш. — Крушинський В. Ю. [Рец. на кн.:] Яковенко Н. Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: Заявка на європейське лідерство (К., 2003) // Укр. іст. журн.— 2005.— № 4.— С. 222–223.
- Куд. — Кудельський В. Е. Організаційно-економічні засади формування сировинної зони для молокопереробних підприємств Хмельницької області // Економіка та управління АПК : 36. наук. пр.— Біла Церква, 2012.— Вип. 9.— С. 97–101.
- Кург., Заяц — Курган М. Б., Заяц М. А. Визначення ефективності розмежування напрямків пасажирського та вантажного руху за критерієм витрат на утримання та ремонт верхньої будови колії // Вісн. Дніпропетр. нац. ун-ту залізн. транспорту ім. В. Лазаряна.— 2010.— Вип. 35.— С. 99–105.
- Мурав. — Муравський С. А. Реалізація компетентнісного підходу у процесі вивчення фізики // Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка.— 2012.— Вип. 5.— С. 60–64.
- Нікол. — Ніколаєв Ю. М., Ніколаєв С. Ю. Визначення рівня фізичної підготовленості й рухової активності студенток І-х курсів навчання та дівчат випускного 11-го класу (абітурієнток) // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві.— 2010.— № 3.— С. 39–42.
- Нусін. — Нусінова О. В. Методичні підходи до оцінки рівня екологічної безпеки гірничо-збагачувальних комбінатів // Вісн. Хмельн. нац. ун-ту.— 2011.— № 6. Т. 1.— С. 232–235.

- Осад. — *Осадчий Є. С.* Світовий досвід контролю за іноземним банківським капіталом // *Фінанси, облік і аудит* : 36. наук. праць.— 2010.— Вип. 15.— С. 154–163.
- Пан., Вор. — *Панов М. І., Воронов М. П.* Питання вдосконалення правового регулювання нормотворчої діяльності органів державної влади і самоврядування України // *Правова держава Україна. Проблеми, перспективи розвитку* : Короткі тези доп. та наук. повідомл. респ. конф. 9–11 лист. 1995 р.— Х., 1995.— С. 92–94.
- Прот. — *Протасов А. Г.* Методика визначення рівня професійної компетентності випускника технічного університету // *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології* : 36. наук. пр.— 2011.— № 2.— С. 316–323.
- Сидор. — *Сидоренко С. В.* Визначення розміру крапель при диспергуванні рідини в малогабаритному роторному ректифікаційному апараті // *Вісн. Сум. держ. ун-ту.*— 2007.— № 4.— С. 24–29.
- Сковр. — *Сковронська І.* Деякі аспекти навчання української мови як іноземної в українській діаспорі Канади та США // *Теорія і практика викладання укр. мови як інозем.*— 2009.— Вип. 4.— С. 11–17.
- Став., Хом. — *Ставицький А. В., Хом'як В. Р.* Вплив монетарної політики на економічну безпеку України // *Фінанси України.*— 2007.— № 10.— С. 51–59.
- Степ. — *Степанова О. В.* Організаційно-економічні принципи стимулювання соціальної діяльності підприємств як інструмент регіонального розвитку // *Вісн. Сум. держ. ун-ту.*— 2006.— № 1.— С. 12–18.
- Терл. — *Терлецька Л. Г.* Психічне здоров'я особистості : Технологія самоаналізу.— К., 2003.— 150 с.
- Ткач. — *Ткачова Н. А.* Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти : Автореф. дис. ... д-ра пед. наук.— К., 2002.— 34 с.
- Токов. — *Токовенко Б. Т., Одинець К. О., Корнелюк О. І.* Аналіз білок-білкових взаємодій тирозил-тРНК синтетаз методами біоінформатики // *Наук. зап. Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія».*— Т. 22. Ч. 3.— С. 376–379.
- Триг. — *Тригубенко Г. В.* Роль міліції в подоланні правового нігілізму в Україні : Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.— К., 2005.— 19 с.
- Фещ., Мух. — *Фещенко Ю. І., Мухін О. О.* Гострий дисемінований кандидоз // *Укр. хіміо-терапевт. журн.*— 2002.— № 2.— С. 65–72.
- Черв. — *Червоний Б.* Поглиблення рівня знань студентів для забезпечення конкурентоспроможності випускника // *Нова пед. думка.*— 2012.— № 1.— С. 219–224.
- Шевч. — *Шевчук О. В.* Вивчення комп'ютерних презентацій у 8-му класі // *Наук. часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Сер. № 2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання.*— 2005.— № 3.— С. 304–310.
- Шкіц. — *Шкіцька І. Ю.* Шляхи інтенсифікації тактики підвищення значимості співрозмовника маніпулятивної стратегії позитиву // *Лінгвістика.*— 2011.— № 1. Ч. 2.— С. 191–199.
- Шкляр. — *Шклярська І. Ю.* Участь територіальних громад у реформуванні управління системою пенсійного страхування // *Галузь науки «Державне управління».* Історія, теорія, впровадження : Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 28 трав. 2010 р.) : У 2 т.— К., 2010.— Т. 2.— С. 207–208.

P. O. SELIHEY

SUBSTANTIVITY VERSUS VERBALITY: IN SEARCH OF THE GOLDEN MEAN

The ratio of nouns and verbs in Ukrainian academic texts is analyzed. The author defends the idea that the expansion of nouns at the expense of verbs results in communicative and stylistic losses. The necessity of well-balanced use of these parts of speech is proved.

Key words: academic text, verb, noun, verballity, substantivity, reification.

УГОРСЬКОМОВНІ СТУДЕНТИ ЗАКАРПАТТЯ: МОВНІ ПРЕФЕРЕНЦІЇ ПІД ЧАС ДІЇ ЗАКОНУ «ПРО ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ»

Статтю присвячено окресленню мовних преференцій студентів угорськомовних ВНЗ Закарпатської області. Студентство є інтелектуальним ядром, яке впливатиме на майбутнє спільноти, тому вивчення їхньої мовної поведінки є достатньо показовим. Дослідження проведено на базі анкетування 120 респондентів. Крім цього, у статті розглядаються особливості антропонімікону угорськомовного студентства, що показує мовні преференції їхніх батьків.

Ключові слова: угорська спільнота, асиміляція, антропонімікон, мовні преференції, мовна поведінка.

Угорська меншина Закарпаття є найчисельнішою етнічною меншиною в області. Історія її формування досить давня. Наприкінці IX ст. на територію Центральної Європи мігрували угри. З XI ст. вони почали захоплювати нові території, у тому числі сучасне Закарпаття¹, яке ще з початку VI ст. було населене слов'янами, найвірогідніше дулібами². Перші писемні згадки про приєднання місцевих племен до Київської Русі, припадають на першу половину IX ст.³ Однак землі Закарпаття, відділені природним кордоном Карпат, поступово відходили від руських князів та підпадали під владу Угорщини.

Закарпаття входило до складу Угорщини (спочатку до Угорського королівства, згодом до Австро-Угорщини) до кінця Першої світової війни. За цей час територію сучасного Закарпаття, особливо південні райони, поступово заселяло угорське населення.

За час угорського панування українське населення Закарпаття не повністю мадяризували, попри досить інтенсивний процес колонізації. В. Шандор стверджує: «У добі 1707–1900 було змадяризовано 2 800 000 словаків, німців, українців, хорватів, румунів та ін.»⁴. Дослідник вважає початком мадяризації закон угорського парламенту від 1791 р., арт XVI, який на всій території королівства проголошував угорську мову державною. «Суцільна мадяризація була остаточно завершена законом від 12 XI 1848 р., арт II, для всіх шкіл та публічних установ Угорщини», за яким «всякі подання, листи, меморіали, рішення чи відповіді

¹ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі.— Ужгород, 1936.— Т. 1.— С. 12.

² Котигорошко В. Населення Верхнього Потисся в VI–IX ст. // Археологічні дослідження Львівського університету.— Л., 2005.— Вип. 8.— С. 346.

³ Сополга М. Українці Словаччини: матеріальні вияви народної культури та мистецтва.— К., 2011.— С. 24.

⁴ Шандор В. Закарпаття, історично-правовий нарис IX ст.— 1920 р.— Нью-Йорк, 1992.— С. 90.

мусять бути тільки на мадярській мові... В усіх школах в границях угорської держави мовою навчання повинна бути тільки угорська»⁵. Піком мадяризації був так званий закон Аппоні 1907 р., за яким в Угорщині, до якої належало Закарпаття, в усіх без винятку сферах суспільного життя заборонялося вживання мов національних меншин та запроваджувався єдиний угорський алфавіт. Без знання угорської мови ніхто не мав права працювати на державній роботі.

У міжвоєнний період Закарпаття належало до Чехословаччини, з 1939 по 1944 р. — до гортистської Угорщини. За цей час істотних змін угорська меншина Закарпаття не зазнала. 1945 року Закарпаття ввійшло до складу УРСР. Протягом 1946 р. влада виселила 25 тис. угорців на Сибір⁶.

За період СРСР в угорськомовних школах викладали російську мову, що мала тоді статус мови міжнаціонального спілкування, а українська не входила до програми⁷.

Станом на 2001 р., порівняно з 1959 р., у національному складі Закарпаття питома вага угорців знизилася з 15,9 % до 12,1 %. На сьогодні, за даними всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території Закарпатської області проживає 151,5 тис. угорців (12,1%). У всіх районах області переважну більшість становлять українці, крім Берегова та Берегівського району, де відповідно 48,1 та 76,1 % становлять угорці. Частково угорці проживають в Ужгородському, Виноградівському та Мукачівському районах і в національній структурі їх мешканці становлять відповідно 33,4, 26,2 та 12,7 %⁸.

Серед міського населення Закарпатської області угорці становили 11,6 %, серед сільського населення — 12,3 %. У таблицях 1 та 2 показано кількість угорського населення в містах і районах Закарпатської області.

Таблиця 1

Концентрація угорського населення в містах		
Міста	Угорці (осіб)	Відсотки від загальної кількості населення
Берегове	12785	48,1
Ужгород	7972	6,9
Мукачеве	6975	8,5
Хуст	1726	5,4

Таблиця 2

Концентрація угорського населення в районах області		
Райони	Угорці (осіб)	Відсотки від загальної кількості населення
Берегівський	41163	76,1
Виноградівський	30874	26,2
Ужгородський	24822	33,4
Мукачівський	1287	12,7
Тячівський	4991	3,7
Хустський	3785	3,9
Рахівський	2929	3,2

⁵ Там же. — С. 91.

⁶ Левенець Ю. Закарпаття в етнополітичному вимірі. — К., 2008. — С. 98.

⁷ Мельник С., Черничко С. Мовна політика Радянського Союзу // Закарпаття 1919–2009 рр: історія, політика, культура. — Ужгород, 2010. — С. 669.

⁸ Закарпатське обласне управління статистики. Національний склад населення та його мовні ознаки. Статистичний бюлетень. — Ужгород, 2003. — С. 3.

За даними перепису 2001 р., угорськомовною є не лише угорська меншина, адже 12,7 % населення Закарпаття вважає рідною угорську, тоді як угорську національність вказало 12,1 % респондентів. Тобто 0,6 % населення, яке не належить до угорського етносу, вважають рідною угорську мову. Імовірно, це роми, євреї (zareєстровано навіть громадську організацію Угорськомовних євреїв Закарпаття) та українці. Крім цього, за даними Ю. Левенця⁹, українську рідною назвали 2,6 % угорців.

Угорська мова належить до угро-фінської мовної сім'ї, отже, є істотно віддаленою від української. За інформацією директора Карпатського центру полігрових досліджень Ф. Шандора¹⁰, «20 % закарпатців спілкуються не українською мовою. Це, здебільшого, угорці, росіяни, роми, румуни. Узагалі не володіють українською 3–4 % населення області. Серед них 30 % — угорці».

Угорська меншина веде активне культурне життя. Проводяться щорічні фестивалі: Дні угорської культури, Свята угорського народного мистецтва, заходи до Дня Св. Іштвана, традиційне свято «Турул». В області діє 12 угорських культурних товариств, виходить 13 періодичних видань угорською мовою¹¹.

На початок 2012–2013 навчального року в області діяло 675 загальноосвітніх навчальних закладів, з них 66 з угорською мовою навчання у місцях компактного проживання угорців¹².

На Закарпатті є два ВНЗ, у яких навчання проводиться угорською мовою: Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II (Берегово) та природничо-гуманітарний факультет Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (Ужгород).

10 серпня 2012 року набув чинності закон «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI¹³. Він став головним інструментом мовної політики України (до 23 лютого 2014 року). До його ухвалення мовні питання регулював закон Української РСР «Про мови в Українській РСР» 1989 року¹⁴.

Новий закон декларував статус державної для української мови, але істотно розширював використання регіональних мов, якщо кількість носіїв цих мов не менше 10 % від населення певного регіону.

Частина 7 статті 7 закону вимагала від громадян, які проживають на території, де функціонує регіональна мова, працювати над її розвитком: «У межах території, на якій поширена регіональна мова або мова меншини... здійснення заходів щодо розвитку, використання і захисту регіональної мови або мови меншини, передбачених цим Законом, є обов'язковим для місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств, їх посадових і службових осіб, а також громадян-суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб».

Дія закону поширюється на 18 мов: російську, білоруську, болгарську, вірменську, гагаузьку, ідиш, кримськотатарську, молдавську, німецьку, ново-

⁹ Левенець Ю. Закарпаття в етнополітичному вимірі. — К., 2008. — С. 500.

¹⁰ Тарканій Г. Закарпатська відповідь українському «мовному питанню». — www.zik.ua/trakniy_786899-098989.

¹¹ Зан М. Етнічні процеси на Закарпатті // Закарпаття 1919–2009 pp: історія, політика, культура. — Ужгород., 2010. — С. 510.

¹² <http://www.beregszasz.com.ua/index.php/t-rsadalom-br-sotsio/52-suspilstvo-zakarpatty/2131-u-66-navchalnykh-zakladakh-zakarpattia-navchannia-provodiut-uhorskoju-movoiu>.

¹³ Верховна Рада України. Закон України про засади державної мовної політики. — <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.

¹⁴ Верховна Рада України. Закон УРСР про мови в Українській РСР. — <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>.

грецьку, польську, ромську, румунську, словацьку, угорську, русинську, караїмську і кримчацьку.

21 грудня 2012 р. Закарпатська обласна рада провела засідання, присвячене мовній політиці області, але не визнала жодну мову регіональною, тільки задекларувала особливий статус для угорської, румунської та русинської мов. Причому «особливого статусу» закон не визначає.

Регіональною угорську мову визнали: Берегівська міськрада (7 вересня 2012 р.) та Берегівська і Виноградівська райради. Таким чином, угорська стала регіональною в одному місті та двох районах області.

У тексті ухвали Берегівської міськради є такі положення:

«[...] — забезпечити виготовлення написів на офіційних бланках, печатках, штампках, табличках Берегівської міської ради поряд державною мовою і регіональною (угорською) мовою;

— використовувати угорську мову поряд з державною мовою в місті при виготовленні табличок та вказівників;

— розміщення всіх форм аудіо та візуальної реклами на території міста Берегово на українській або угорській мові відповідно до рішення рекламодавця;

— здійснити належні заходи з метою недопущення публічного приниження державної та угорської мови, порушення прав і свобод громадян чи розпалу міжнаціональної ворожнечі;

— для реалізації державної гарантії щодо надання послуг державною мовою, а в межах території, на якій поширена регіональна мова, тобто угорська, і цією регіональною мовою відвідувачам органів державної влади і органів місцевого самоврядування, при доборі службових кадрів враховувати критерій володіння державною мовою та регіональною (угорською).

4. Підприємствам, установам, організаціям Берегівської міської ради здійснити аналіз існуючої практики використання державної та регіональної (угорської) мови при здійсненні власних повноважень. На підставі такого аналізу терміном до 01 жовтня 2012 року затвердити перелік власних заходів та надати належні пропозиції Берегівській міській раді та іншим вищестоящим органам щодо виконання вимог Закону.

5. Фінансовому управлінню Берегівської міської ради передбачити кошти на реалізацію норм Закону України «Про засади державної мовної політики» на території міста Берегово на 2012–2013 рік;

6. При наданні відповідним органам державної виконавчої влади фінансових показників і пропозицій щодо складання проекту державного бюджету України, внесенні пропозицій з бюджетного регулювання — надати дані, які можуть бути враховані при визначенні розмірів міжбюджетних трансферів, урахувати потребу у додаткових видатках з державного бюджету, необхідних для реалізації Закону України «Про засади державної мовної політики» на території міста Берегово на 2013 рік.

7. Звернутися до всіх підприємств, установ, організацій, розташованих на території міста Берегово, щодо реалізації норм Закону України «Про засади державної мовної політики» [...]»¹⁵.

Закон «Про засади державної мовної політики» став поштовхом для угорськомовної меншини активніше відстоювати свої інтереси.

Крім засідань місцевих рад, 16 лютого 2013 року в Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II відбулася конференція з питань стану та можливостей вивчення угорської мови на Закарпатті у світлі Закону України «Про засади державної мовної політики».

Організатором конференції було Закарпатське угорське педагогічне товариство. На заході був присутній держсекретар міністерства закордонних справ Угорщини Ж. Неймет, який у ці дні спеціально відвідав Закарпаття.

У резолюції конференції є такі положення:

«1. Відповідно до пункту 1 статті 11 Закону «Про засади державної мовної політики» у тих регіонах, де угорська мова отримала статус регіональної, дозволити ведення шкільної до-

¹⁵ <http://www.mukachevo.net/ua/News/view/61859>.

кументації в школах з угорською мовою навчання, зокрема протоколи зборів педколективу, класні журнали, навчальні плани тощо угорською мовою. У таких навчальних закладах класні кутки, стінгазети, таблиці, інформаційні табло та інші засоби унаочнення мають бути угорською мовою. Таблички (вивіски) з назвою закладу та печатки мають бути двомовні...

2. Відповідно до пункту 2 статті 13 розділу II, а також пунктів 3–5 статті 28 розділу V Закону «Про засади державної мовної політики» забезпечити для випускників шкіл з угорською мовою навчання двомовні українсько-угорські свідоцтва та атестати про базову загальну та повну загальну середню освіту. У свідоцтвах та атестатах прізвище, ім'я випускника писати за правилами угорського правопису, без вказування імені по батькові. Правильне написання угорського відповідника імені, відповідно до закону, узгоджувати з батьками.

3. У тих адміністративно-територіальних одиницях, де угорській мові надано статус регіональної, угорська мова має бути введена як обов'язкова друга іноземна мова. Це мотивується й тим, що угорську мову часто використовують у побутовому спілкуванні, а географічне розташування області робить можливим розвиток транскордонних зв'язків з Угорщиною, якому сприятиме знання мови...

Берегово 16 лютого 2013 року»¹⁶.

Коли минув рік з часу прийняття закону, журналісти видання ВВС Україна поцікавилися думкою керівників угорських товариств про ефективність цього закону.

Керівник київського товариства угорців Закарпаття Т. Вашш вважає, що громада позитивно сприйняла закон, проте його реалізація стала проблематичною: «Реалізація мовного закону вимагає певних затрат, але коштів для цього не передбачили... на Закарпатті в нас давно своя, угорська, система освіти. Але останніми роками батьки все частіше віддають дітей в українські школи та класи. Закон про мови на це не впливає»¹⁷.

Почесний голова Демократичної спілки угорців України М. Товт стверджує, що в реальному житті нічого не змінилося, адже використання угорської в адмініструванні, вивісках, спілкуванні з громадянами було й до ухвалення закону. «У планах громади — добитись написання імен в паспортах згідно угорського правопису та дубляжу документів про освіту угорською мовою»¹⁸.

Угорщина з приходом до влади правої партії «Фідес» (з 2010 р.) веде активну політику, спрямовану на підтримку закордонних угорців. Крім підтримки угорських товариств та лобіювання прав меншини в Україні, уряд Угорщини почав активно надавати громадянство та видавати угорські паспорти закордонним угорцям.

Україна посідає третє місце за кількістю виданих угорських паспортів. Станом на березень 2013 р. 8 783 громадян України прийняли ще й угорське громадянство¹⁹.

За даними досліджень, угорські паспорти отримують не так для еміграції до країни, як для спрощення перетину кордону Шенгенської зони з туристичною метою, а також для працевлаштування в країнах ЄС. Згідно з останнім дослідженням Eurostat, більше третини громадян Угорщини (31 %) живе на межі бідності²⁰. Отже, еміграція не була б економічно вигідною.

Для аналізу перспектив розвитку угорської спільноти ми дослідили мовну поведінку студентів угорськомовних ВНЗ. Цей вибір зумовлений тим, що саме випускники угорськомовних ВНЗ є потенційними лідерами спільноти. Тому їх-

¹⁶ <http://zakarpattya.net.ua/News/106953-Uhortsi-Zakarpattia-vymahaiut-vyvchennia-uhorskoimovy-v-shkolakh-i-iaak-ridnoi-i-iaak-inozemnoi-FOTO>.

¹⁷ <http://zakarpattya.net.ua/News/113214-Rik-movnomu-zakonu.-Rumuny-i-uhortsi>.

¹⁸ Там же.

¹⁹ <http://www.mukachevo.net/UA/News/view/71803>.

²⁰ <http://www.mukachevo.net/UA/News/View/69050>.

ня мовна поведінка є показовою і допомагає визначити тенденції мовної поведінки угорськомовної меншини взагалі.

За підсумками вступної кампанії до ВНЗ 2013 р. в Закарпатській області із 7462 абітурієнтів, які зареєструвалися на участь у зовнішньому незалежному оцінюванні (ЗНО), 1269 виявили бажання скласти тести регіональними мовами і мовами національних меншин, з них 1096 абітурієнтів склали тести угорською мовою ²¹.

Питома вага угорського населення в області становить 12,1 %, а 14,7 % вступників склали ЗНО угорською мовою. Звідси можна зробити висновок, що права на угорськомовну освіту на шкільному рівні забезпечуються достатньо, оскільки для того, щоб скласти ЗНО угорською мовою, необхідно мати відповідну мовну компетенцію, здобуту у школах з відповідною мовою навчання.

В електронній базі даних «Конкурс» міністерства освіти реєструються прізвища, імена, імена по батькові всіх абітурієнтів, які пройшли конкурс і вступили до ВНЗ ²². За даними цієї інформаційної системи можна проаналізувати антропонімію молодого покоління закарпатців, що володіє угорською мовою, а також мовно-культурні переваги їхніх батьків, які вибирали для них імена.

Ми проаналізували антропоніми вступників до Природничо-гуманітарного коледжу Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» та Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II за період з 2009 по 2013 рр. (див. табл. 3). ЗНО стало обов'язковою умовою для вступу з 2008 року. У електронній базі даних є інформація від 2009 р. ²³

За цей період до ВНЗ з угорською мовою навчання вступило 490 студентів. Компоненти антропонімів рідняться за своїм походженням.

Таблиця 3

Антропоніми вступників до ВНЗ з угорською мовою навчання				
Прізвище угорського походження	Ім'я угорського походження	Форма по батькові, утворена від імені угорського походження	Кількість	Відсотки
+	+	+	196	40
+	+	–	143	29
–	–	–	107	22
+	–	–	27	6
+	–	+	8	1,8
–	+	–	6	0,8
–	–	+	3	0,4

Найбільша група (40 %) — це антропоніми з усіма компонентами угорського походження, наприклад: *Балла Беата Золтанівна, Балог Андрея Адальбертівна, Дебрецені Ілона Ференцівна, Ковач Іштван Чабаявич, Мейсар Крістіна Ференцівна, Пінте Жолт Калманович* і т. ін.

Друга за чисельністю група (29 %) — антропоніми з прізвищами угорського походження та іменами (імена по батькові — не угорського, а, як правило, українського походження): *Балог Габрієлла Степанівна, Бардош Оршою Степа-*

²¹ <http://zakarpattya.net.ua/News/111579-Kozhen-piatyi-abiturient-na-Zakarpatti-skladaie-testy-ZNO-movoiu-natsmenshyn>.

²² <http://www.vstup.info/2013/i2013o8.html>.

²³ Там же.

нізна, Деак Даниел Федорович, Кіш Ноемі Іванівна, Орос Габрієлла Гаврилівна, Чорба Тіберій Володимирович та ін. Така велика кількість свідчить про те, що батьки вступників народилися за часів СРСР, коли велася активна асиміляція національних меншин. Тоді заохочувалося вживання українських імен замість угорських.

Антропоніми з прізвищами угорського походження й іменами та іменами по батькові — неугорського також свідчать про асиміляцію.

Третя за чисельністю група (22 %) має антропоніми цілком неугорського походження, як правило, українського. Такий значний відсоток свідчить про асиміляційні процеси часів СРСР та сучасної України: *Беликанич Олександра Василівна, Ворон Неля Михайлівна, Кінаш Любов Іванівна, Скрип Андрій Михайлович, Солод Єва Вікторівна, Юрик Юлія Олександрівна* та ін. Певний відсоток у цій групі також становлять етнічні українці, які вибрали угорську мову навчання.

У передаванні прізвищ угорського походження засобами української мови переважає транслітерація, пор.: *Пентек* (Péntek), *Барат* (Barát), *Гадар* (Gadár), однак трапляються і варіанти, передані за допомогою практичної транскрипції: *Гуньоді* (Hunyadi), *Йокоб* (Jakob), *Качов* (Kácsó), *Кертейс* (Kertész), *Гіябо* (Hiaba), *Ештовк* (Estók) та ін.

Серед прізвищ угорського походження трапляються непоодинокі випадки різної передачі угорських антропонімів засобами української мови. Наприклад, угорські прізвища *Nagy, Varanyí* та *Papp* передаються українськими транскрибованим і транслітерованим варіантами: *Нодь* / *Надь*, *Бороні* / *Бороньї*, *Понн* / *Панн* та ін.

Серед імен вступників угорського походження переважають адаптовані українські варіанти — українські відповідники або транслітеровані варіанти імен: *Вікторія* (Viktória), *Елеонора* (Eleonóra), *Бризитта* (Brigitta), *Аттіла* (Attila), *Чаба* (Csaba).

Незначний сегмент імен корпусу — це транскрибовані варіанти засобами української графіки: *Тюнде* (Tünde), *Лойош* (Lajos), *Чобо* (Csaba), *Аніко* (Anikó), *Клаудія* (Klaudia), *Бейло* (Béla), *Ілдіко* (Ildikó), *Йожеф* (József). Як наслідок, деякі угорські імена мають різні українські відповідники. Наприклад: *Attila* — *Аттіло*, *Оттіла*, *Оттіло*; *Csaba* — *Чобо*, *Чаба*; *Roland* — *Роланд*, *Ролланд*; *Orsolya* — *Оршоа*, *Оршоля*; *Annamária* — *Аннамарія*, *АннаМарія*, *Анна-Марія* тощо.

Значний сегмент серед антропонімів з прізвищами і по батькові угорського походження становлять імена, які не є ні типово угорськими, ні типово українськими: *Жанетт*, *Біанка*, *Евелін*, *Беатрікс*, *Белла*, *Кітті*. У цій групі також трапляються різні написання, наприклад: *Ніколетт* / *Ніколетта*, *Вівієн* / *Вівієн*, *Адрієнн* / *Адрієн* та ін.

Імена по батькові від антропонімів угорського походження у більшості випадків утворені згідно з нормами правопису, пор.: *Міклошівна* (від *Міклош*), *Яношівна* (від *Янош*), *Габорович* (від *Габор*), *Оскарівич* (від *Оскар*), *Балінтівна* (від *Балінт*), *Сілардович* (від *Сілард*) і т. д.

Як і у випадку запису імен, трапляються різні форми імен по батькові, утворені з імен угорського походження, по-різному переданих засобами української мови: *Аттілівна*, *Отілівна*, *Отілович* (від угор. *Attila*); *Тівадарівна*, *Тіводорович* (від угор. *Tivadar*); *Берталонович*, *Бертолонівна* (від угор. *Bertalan*) *Чабович*, *Чабівна*, *Чобівна* (від угор. *Csaba*) та ні.

Складним є утворення імені по батькові від чоловічих угорських імен, що закінчуються на кореневу голосну, наприклад *Імре* та *Ендре*. В українському пра-

вописі це питання не регулюється²⁴. У нашому корпусі ми зафіксували три імені по батькові, утворені з таких імен: *Імреович, Ендрович, Ендреївна*. Форма *Ендрович* неправильна тому, що випускається кореневе закінчення. Форми *Імреович* та *Ендреївна* не є евфонічними через гіатус. За логікою українського правопису, форми по батькові слід утворювати за допомогою суфіксів *-ович, -івна* з приставним *-й-*: *Імреївович, Ендреївна*.

У трьох випадках простежується вплив російської мови на творення форм по батькові: *Чабаєвич, Аттіловна, Золтановна*.

У 20 випадках із 490 (2 %) подаються антропоніми без імені по батькові, наприклад: *Балінт Естер, Балог Роберт, Гал Томаш, Горзо Каталін, Полков Аюш* та ін. За угорською антропонімічною традицією ім'я по батькові не вживається. Випускати документи без цієї форми — це одна з вимог угорської мовної політики в Берегові, однак вона суперечить нормам українського законодавства. Згідно з Положенням про паспорт громадянина України п. 6: «...На першу і другу сторінки паспортної книжечки заносяться прізвище, ім'я та по батькові»²⁵.

Антропонімікон угорськомовних студентів є важливим аспектом мовної поведінки спільноти. Щоправда, він більше характеризує мовну поведінку попередніх поколінь та компетентність реєстраторів у паспортних столах, які ці імена записували в документи.

Документація антропоніма — прізвище, ім'я, по батькові — показує тенденції мовної поведінки в діахронічній перспективі. Прізвище (його формування та особливості запису) вказує на мовно-політичну ситуацію часу, коли його задокументовано, ім'я по батькові — на тенденції, що існували дві генерації тому (ім'я батькові надавали його батьки, тобто дід і баба об'єкта досліджень), ім'я — на мовну поведінку батьків (які вибрали ім'я об'єктові досліджень). Усі три компоненти можуть бути задокументовані по-різному — залежно від компетенції працівника паспортного столу, що також ілюструє особливості мовної політики спільноти.

Для визначення мовних переваг ми провели анкетування серед студентів Природничо-гуманітарного коледжу Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет».

Відповісти на анкету погодилося 120 студентів. Вік респондентів: 17–22 роки. Проживають в Ужгороді, Берегові, Виноградіві, Ужгородському, Берегівському та Виноградівському районах, тобто в місцях компактного проживання угорськомовної спільноти.

Респонденти могли вибирати анкету українською та угорською мовами. 34 студенти (28 %) обрали угорськомовну анкету, 86 (72 %) — україномовну. Мова анкети — це перший репрезентативний фактор аналізу мовної поведінки угорськомовної молоді. Вибір угорськомовної анкети вказує на слабку соціалізацію в українському суспільстві та кращу компетенцію в угорській, ніж українській мові. Результати опитування ми проаналізували окремо для двох груп анкет — угорськомовних та україномовних.

Питання в анкетах можна умовно поділити на три блоки: особисті мовні переваги, мовна компетенція та оцінка мовної ситуації. Розглянемо кожний з цих блоків.

²⁴ Потелло Н. Теорія і практика ділового мовлення. — К., 1999. — С. 88.

²⁵ Верховна Рада України. Постанова про затвердження положень про паспорт громадянина України та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон. — <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2503-12>.

Студенти, які обрали угорськомовні анкети (І група), менш асимільовані, ніж ті, що обрали україномовні анкети (ІІ група). Це підтверджують результати анкет (див. табл. 4 і табл. 5).

Таблиця 4

Особисті мовні переваги угорськомовних студентів, анкети угорською мовою (1-а група)						
Анкетні питання	Угор. (%)	Укр. (%)	Рос. (%)	Угор. і укр. (%)	Угор. і рос. (%)	Не надаю значення (%)
Національність	70	30	—	—	—	—
Рідна мова	82	12	6	—	—	—
Перша мова	82	12	6	—	—	—
Мова навчання у школі	100	—	—	—	—	—
Мова спілкування з батьками	82	—	—	12	6	—
Мова спілкування батьків з їхніми батьками	76	12	—	12	—	—
Мова спілкування з братами та сестрами (якщо є)	88	12	—	—	—	—
Мова спілкування у транспорті та сфері обслуговування	18	30	—	52	—	—
Бажана мова навчання для майбутніх дітей	60	24	—	12	—	4
Відповідь на питання про рідну мову (якщо перепис населення відбувся б сьогодні)	88	6	6	—	—	—

Таблиця 5

Особисті мовні переваги угорськомовних студентів, анкети угорською мовою (2-а група)						
Анкетні питання	Угор. (%)	Укр. (%)	Рос. (%)	Угор. і укр. (%)	Угор. і рос. (%)	Не надаю значення (%)
Національність	65	28	—	7	—	—
Рідна мова	86	7	2	5	—	—
Перша мова	90	5	—	5	—	—
Мова навчання у школі	93	5	2	—	—	—
Мова спілкування з батьками	70	—	5	16	9	—
Мова спілкування батьків з їхніми батьками	56	7	2	23	12	—
Мова спілкування з братами та сестрами (якщо є)	66	5	5	19	5	—
Мова спілкування у транспорті та сфері обслуговування	16	33	—	49	2	—
Бажана мова навчання для майбутніх дітей	60	33	2	—	—	5
Відповідь на питання про рідну мову (якщо перепис населення відбувся б сьогодні)	67	26	5	2	—	—

Змішану угорсько-українську національну ідентичність вказало 7 % респондентів 2-ї групи. Відповіді на питання про рідну і першу мову у випадку респондентів 1-ї групи збігаються, у випадку 2-ї групи — у 90 % перша мова угорська, а рідною її визнають 86 %. Усі респонденти 1-ї групи вчилися в угорськомовних школах (у випадку 2-ї групи — 93 %).

Мова спілкування з батьками: 1-а група — 82 % угорською, 12 % — угорською і українською, 6 % — угорською і російською; 2-а група: 70 % — угорською, 16 % — угорською та українською.

Відповіді на питання про мову спілкування батьків респондентів зі своїми батьками показує тенденції розвитку мовної поведінки у спільноті. У 1-й групі 76 % вказали угорську мову, у 2-й групі — 56 %. Отже, у 2-й групі традиція одномовності в родинах не була універсальною. У цій групі також високий показник угорсько-російського білінгвізму — 12 %, що засвідчує наслідки мовної політики СРСР.

Мова спілкування з братами і сестрами у 1-й групі — переважно угорська (88 %), а у 2-й групі угорську вживають менше (66 %) за рахунок угорсько-українського білінгвізму (19 %).

Мовна поведінка у транспорті та сфері обслуговування майже ідентична в обох групах. Відповіді різняться на 2–3 %. Найпоширенішим є українсько-угорський білінгвізм.

Бажаною мовою навчання для майбутніх дітей для більшості респондентів в обох групах є угорська (60 %), щоправда в 2-й групі 33 % віддають перевагу українськомовній шкільній освіті, у 1-й групі на 11 % менше. 12 % респондентів, що обрали угорськомовні анкети, воліють навчати майбутніх дітей у мішаних українсько-угорських школах.

Питання про імовірну відповідь про рідну мову під час перепису населення ми розмістили наприкінці анкети, аби респонденти автоматично не поставили таку ж відповідь, як і в питанні про рідну мову, тому відповіді на ці два питання різняться. У 1-й групі 88% на переписі вказали б угорську мову рідною (6 % тих, хто на початку анкети вказали українську мову рідною, на переписі відповіли б, що рідна для них угорська). У 2-й групі ситуація протилежна: угорську назвали рідною 86 %, українську — 7 %, а під час перепису угорською назвали б рідною 67 %, а українську — 26 %.

Другий блок — мовна компетенція. В анкетах були питання про мовну компетенцію української, угорської та російської на двох рівнях: розуміння і здатність говорити (див. табл. 6 і табл. 7).

Таблиця 6

Мовна компетенція угорськомовних студентів, анкети українською мовою (1-а група)				
Анкетні питання щодо володіння	Добре (%)	Середньо (%)	Слабо (%)	Не говорю / Не розумію (%)
українською (говорити)	12	47	41	—
українською (розуміти)	29	59	12	—
угорською (говорити)	100	—	—	—
угорською (розуміти)	100	—	—	—
російською (говорити)	—	12	35	53
російською (розуміти)	18	12	52	18

Мовна компетенція угорськомовних студентів, анкети українською мовою (2-а група)				
Анкетні питання щодо володіння	Добре (%)	Середньо (%)	Слабо (%)	Не говорю / Не розумію (%)
українською (говорити)	33	26	36	5
українською (розуміти)	40	40	20	—
угорською (говорити)	93	2	5	—
угорською (розуміти)	96	2	2	—
російською (говорити)	12	14	37	37
російською (розуміти)	14	16	47	23

За власними оцінками респондентів, їхні знання української значно поступаються знанням угорської. У 1-й групі добре говорять українською 12 %, розуміють 29 %, у 2-й групі відповідно — 33 % і 40 %. У 2-й групі, щоправда, є незначний відсоток респондентів, які слабо говорять і розуміють угорську — 5 % і 2 %.

Досить репрезентативними є дані мовної компетенції щодо російської мови серед угорськомовних студентів. У 1-й групі добре нею не говорить ніхто, а добре розуміють 18 %. Високими є показники слабкої мовної компетенції: 35 % — слабо говорять, 52 % — слабо розуміють (53 % — не говорять, 18 % — не розуміють). У 2-й групі мовна компетенція російської мови трохи вища (добре говорять — 12 %, добре розуміють — 14 %), слабо говорять і розуміють 37 % і 47 % (37 % — не говорять і 23 % — не розуміють).

Наведені дані показують, що молоде покоління угорськомовної спільноти в рамках україно-угорського білінгвізму має асиметричну мовну компетенцію. Володіння українською гірше, ніж володіння угорською. Постколоніальний престиж російської та її застосування як мови міжнаціонального спілкування у випадку молодого покоління мінімізовано.

Третя група питань в анкеті стосувалася оцінки мовної ситуації в населених пунктах респондентів (див. табл. 8 і табл. 9).

Відповідаючи на питання про державну підтримку для мови в 1-й групі найчастіше вказували угорську мову (70 %), 12 % — українську, 18 % — держава не повинна підтримувати жодну мову. У 2-й групі угорська здобула менше підтримки (53 %), українська — більше (33 %).

Друге питання стосувалося переходу на інші мови. 2-а група вважає, що найчастіше переходять на іншу мову угорськомовні (77 %). У 1-й групі цей показник значно менший (58 %). Це свідчить про більшу акомодативну здатність групи, що обрала україномовні анкети.

На питання про мову представників влади в 1-й групі показники угорської вищі (52 %), ніж у 2-й групі (39 %), а української, відповідно, у 1-й групі нижчі (18 %), ніж у 2-й групі (35 %). Прикметно, що респонденти з 1-ї і 2-ї груп походять з того самого ареалу, відповідно представники влади в них ті самі. Розбіжність в оцінці, імовірно, залежить від того, якою мовою респонденти зверталися до представників влади.

Відповіді на питання про мову багатого прошарку населення подібні у двох групах. Українську мову вказало більше респондентів у 2-й групі (28 %), ніж у 1-й групі (18 %).

Таблиця 8

Оцінка мовної ситуації, анкети угорською мовою (1-а група)							
Анкетні питання	Угор. (%)	Укр. (%)	Укр. і угор. (%)	Укр. і рос. (%)	Не звертаю уваги (%)	Держава не повинна нікого підтримувати (%)	Інші національності (%)
Яка мова потребує в Україні державної підтримки?	70	12	—	—	—	18	—
Носії якої мови найчастіше переходять на іншу мову?	58	18	—	—	—	—	24
Якою мовою говорять представники влади у вашому населеному пункті?	52	18	24	—	—	—	—
Якою мовою говорять багаті мешканці вашого населеного пункту?	46	18	—	—	18	—	—

Таблиця 9

Оцінка мовної ситуації, анкети українською мовою (2-а група)								
Анкетні питання	Угор. (%)	Укр. (%)	Укр. і угор. (%)	Укр. і рос. (%)	Не звертаю уваги (%)	Держава не повинна нікого підтримувати (%)	Всі мови (%)	Інші національності (%)
Яка мова потребує в Україні державної підтримки?	53	33	4	—	—	5	5	—
Носії якої мови найчастіше переходять на іншу мову?	77	—	2	—	—	—	—	21
Якою мовою говорять представники влади у вашому населеному пункті?	39	35	19	5	2	—	—	—
Якою мовою говорять багаті мешканці вашого населеного пункту?	46	18	—	18	18	—	—	—

Мовні переваги та мовна поведінка угорськомовної молоді у сфері освіти вказують на те, що права цієї меншини забезпечуються згідно із законодавством України.

На рівні антропонімії простежується послаблення асиміляційних процесів порівняно з радянським періодом. Дедалі частіше вживаються імена угорського походження, передані практичною транскрипцією. У документах іноді випускають форму імені по батькові, нетипову для угорців.

За даними анкетування, середовище угорськомовних студентів часто є герметичним. Це призводить до асиметрії в умовах українсько-угорського білінгвізму, яка виявляється у слабкій компетенції в українській мові, що перешкоджає комунікації з іншими громадянами України, які не володіють угорською.

Асиміляційні тенденції серед угорськомовних студентів виявляються мінімально. Постколоніальний престиж російської мови та її використання як мови міжнародного спілкування втратили свою актуальність. Її вплив мінімізовано також на рівні антропонімії.

Дослідження показало необхідність уніфікації правил адаптації угорських антропонімів засобами української мови, а також покращення компетенції української мови серед угорськомовних студентів.

(Ужгород)

L. L. BELEY

HUNGARIAN MINORITY OF ZAKARPATTIA: LINGUISTIC PREFERENCES OF THE STUDENTS

The aim of the article is to characterize the linguistic preferences of Hungarian community which inhabits Southern part of Zakarpattia oblast of Ukraine. 120 students from Hungarian language universities took part in the exploration. Students form intellectual nucleus of the community, that's why their linguistic preferences are very important, they can help to foresee the development of the community. Apart from linguistic preferences, proper names of the students have been analyzed in the article as the indicator of assimilation.

Key words: Hungarian community, assimilation, language preferences, language behavior, proper names.

СУРЖИК ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ДИСКУСІЙ _____

У статті порушено актуальну на сьогодні проблему змішаного українсько-російського мовлення, відомого під назвою «суржик». Розглянуто визначення цього поняття у вітчизняній лінгвістиці, причини появи суржику тощо. Проаналізовано погляди вчених щодо носіїв суржику, ознак суржикового мовлення, суржикізмів. Також описано методи боротьби за чистоту мовлення в сучасній лінгводидактиці.

Ключові слова: суржик, носії суржику, змішане мовлення, суржикове мовлення, суржикізми.

В українській соціолінгвістиці й не тільки з часу проголошення незалежності нашої держави досить часто порушують питання про суржик — українсько-російську (російсько-українську) форму переважно усного ¹ мовлення. Однак не можна не помітити, що ця проблема стає дедалі актуальнішою й для писемного мовлення, оскільки багато росіянізмів проникає в друковані ЗМІ та навіть у наукову й навчальну літературу. «Сучасний суржик, — констатує І. Ціхоцький, — переріс стилістичний діапазон ужиткового мовлення і впевнено проникає в літературні і музичні тексти, мову телебачення і преси, чому активно сприяє постмодерна рецепція дійсності в українській мистецькій парадигмі та шоу-бізнесі» ².

На основі наукових розвідок українських соціолінгвістів можна зробити висновки, що змішування двох мовних систем розпочалося приблизно в кінці XVII — на початку XVIII ст. Історичні факти дозволяють виокремити такі причини виникнення суржику: 1) приєднання південно-східних і центральних українських земель до Російської імперії; 2) упровадження російської мови в адміністративну сферу й освіту, подальші заборони на друкування українських книг, викладання українською мовою тощо; 3) переселення народів у радянські часи; 4) урбанізація; 5) суміжність територій двох держав; 6) близькість мов та ін.

Усі зазначені історичні та політичні події призвели до того, що українсько-російський мовний гібрид залишається основним (або навіть єдиним) засобом

¹ За нашими спостереженнями та згідно з дослідженнями інших учених (див., наприклад: Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і языком. — К., 2011. — 135 с.; Назаренко Л. Украинский суржик — социолект, просторечие, пиджин? К вопросу о языковой ситуации на Украине // Slavica litteraria. — 2012. — Vol. 15. Iss. 2. — P. 243–250).

² Ціхоцький І. Антисуржик: у пошуках мовної ідентичності // Теле- та радіожурналістика. — 2012. — Вип. 11. — С. 289.

спілкування багатьох громадян України. Як зазначають вітчизняні лінгвісти, суржик став настільки звичним, що його інколи навіть називають «третьою мовою» поряд з українською і російською³.

Проблему змішаного мовлення в публікаціях, доповідях, виступах із часів незалежності порушувала низка українських мовознавців, літературознавців, істориків, письменників, політиків та ін.⁴ Чимало праць про суржикове мовлення українською та польською мовами має польський учений А. З. Брацкі⁵. Актуальним стає сьогодні вивчення суржику, проблеми взаємодії двох мовних систем і серед російських учених, особливо серед тих, які проживають у прикордонних містах і регіонах, густо заселених українцями⁶.

1. Поняття «суржик» в українській соціолінгвістиці. Л. Т. Масенко зазначає, що назву «суржик» використовують, як правило, для позначення українсько-російського змішаного мовлення, хоч деякі вчені переносять цей термін і на інші види мовних гібридів⁷. Так, зокрема, О. О. Тараненко зауважує, що «під «суржигом» в Україні розуміють субстандартні мовні утворення на основі змішування, істотної інтерференції елементів двох (рідко більше) мов: кажуть, наприклад, про українсько-польський, українсько-словацький суржик (у регіонах тісних мовних контактів цих народів), про українсько-англійський суржик (у США, Канаді); з протилежною точкою відліку — про російсько-український суржик»⁸. Проте найчастіше, за спостереженнями вченого, цю назву все-таки застосовують щодо гібридного мовного утворення з українською основою й помітною домішкою елементів російської мови⁹. О. О. Селіванова під суржигом також розуміє українсько-російський мовний гібрид, що є наслідком штучного поєднання елементів російської й української мов та порушує норми української літературної мови; трасянка є таким самим явищем у білоруській мові¹⁰.

Л. О. Ставицька, Л. Т. Масенко та багато інших мовознавців, досліджуючи семантику слова «суржик», наводять такі його визначення: 1) суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса тощо; борошно з такої суміші; 2) елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно¹¹. Як бачимо, первинний

³ Врублевська Г. Суржик як елемент міської субкультури // Урок української.— 2005.— № 11–12.— С. 12.

⁴ Див., напр.: Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти : Зб. наук. праць.— К., 2007.— С. 31–120; Тараненко О. О. Українсько-російський суржик : статус, тенденції, оцінки, прогнози // Мовознавство.— 2008.— № 1.— С. 14–30; Погрібний А. Суржикізація // Урок української.— 2005.— № 1–2.— С. 9–14; Доній О. Хай живе суржик.— <http://www.artvertep.dp.ua/print?cont=227>.

⁵ Див. напр.: Bracki A. Surzyk: Historia i teraźniejszość.— Gdańsk 2009.— 273 s.; Брацкі А. Європейський контекст українського мовного питання // Критика.— 2009.— № 11–12 (145–146).— С. 20–21; Брацкі А. З. Лексичний склад мови та його кодифікація в умовах міжмовної інтерференції // Філол. студії.— 2011.— Вип. 6. Ч. 2.— С. 24–30.

⁶ Див., напр.: Новикова Т. Ф. Современные региолекты: проблемы статуса и описания // Лінгвістика, 2011.— № 3 (24). Ч. 1.— С. 17–25; Сьянова Е. И. О проблеме взаимодействия украинской и русской языковых систем на территории позднего заселения (на материале украинских говоров северо-востока Воронежской области) // Там же.— С. 25–34.

⁷ Масенко Л. Т. Знач.праця.— С. 5.

⁸ Тараненко О. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржику» (УРС): сукупність ідіолектів vs. соціолект // Studia Slavica Oldenburgensia, 2013.— Вип. 21.— С. 27.

⁹ Там же.

¹⁰ Селіванова О. Проблема форм міксації мов у соціолінгвістиці // Мова і суспільство, 2011.— Вип. 2.— С. 7.

¹¹ Ставицька Л. Кровозмісне дитя двомовності // Критика, 2001.— № 10.— <http://spilka.uaweb.org/library/krowozmisne.html>.

зміст цього слова пов'язаний із сільськогосподарською сферою й позначає суміш зерна різних культур. Друге значення лексеми «суржик» — «це метафора зі сфери розмовного слововжитку з конотаціями жартівливості, іронічності або відвертої зневажливості, які заважають їй повністю закріпитися у функції відповідного номенклатурного найменування»¹². Б. В. Тарасенко слушно зауважує, що нині саме мовне явище, позначене як суржик, набуло великого поширення. Воно стало настільки відомим та актуальним, що перше етимологічне значення слова «суржик» навряд чи пам'ятають¹³.

На відміну від попередніх дослідників, які у своїх дефініціях указують на зовнішні ознаки змішаного українсько-російського мовлення, визначення В. М. Труба відтворює деякі глибинні, внутрішні причини виникнення цього поняття. «Суржик, — на думку вченого, — є мовленнєвим (або текстовим) виявом низького культурно-освітнього рівня носіїв мови Х як першої у ситуації нерівноправної (диглосної) двомовності, коли домінуюча (панівна) мова Y пригнічує та всіляко обмежує субстрат мови Х»¹⁴.

2. Проблема визначення статусу суржику. На складність і неоднозначність проблеми змішаного українсько-російського мовлення вказують постійні дискусії вчених щодо визначення його статусу, поширення, носіїв тощо. Найсуперечливішим питанням сьогодні залишається, безумовно, визначення статусу суржику, який у соціолінгвістичних дослідженнях розглядають по-різному: як «просторіччя», «піджин», «напівмовність», «недопереклад» тощо. Тому стисло висвітливо найпопулярніші погляди мовознавців на його природу.

Формою *просторіччя* вважають суржик, наприклад, О. О. Тараненко і В. М. Труб. Зокрема, О. О. Тараненко робить висновок, що найчастіше під суржиком як соціолектом розуміють певний структурно-функціональний компонент українського просторіччя з помітною домішкою росіянізмів, який став розмовною мовою й фактично основним засобом спілкування більшості україномовного населення країни внаслідок масової тривалої контактної українсько-російської двомовності в її асиметричній (диглосній) формі¹⁵. Підтримуючи це твердження, В. М. Труб переконаний, що просторіччя, яке формується в одномовній ситуації, часто зумовлюється випадками, коли мовець виявляється нездатним до опанування нормативних літературних форм позначення певних реалій і замість цих форм уживає їх аморфні, неправильні відповідники тієї самої мови. А в ситуації диглосної двомовності у функції таких ненормативних утворень широко використовуються інтерференції, що виникають у підлеглий мові під тиском однобічної інтерференції, джерелом якої є домінантна мова¹⁶. За нашими спостереженнями, суржик є певною сумішшю російських слів, розмовно-просторічної української лексики (цей шар найчастіше, принаймні на основі спостережень над лексикою говірок Корсунщини, не замінюють російські відповідники) та частини українських літературних слів (літературна лексика найбільше зазнає русифікації).

¹² Тараненко О. Знач. праця. — С. 27.

¹³ Тарасенко Б. В. До питання про дефініцію мішаного українсько-російського мовлення // Наук. зап. НТШ : Філол. науки. — Л., 2006. — Т. 60. — С. 63.

¹⁴ Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. — 2000. — № 1. — С. 48.

¹⁵ Тараненко О. О. Суржик // Українська мова. Енциклопедія. — 2-е вид., випр. і доп. / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — К., 2004. — С. 665.

¹⁶ Труб В. М. Типи інтерферентних впливів у білінгвальному середовищі // Наук. зап. НаУКМА. Філол. науки (Мовознавство). — 2012. — Т. 137. — С. 143.

Погляди на суржик як просторіччя заперечує й критикує Л. Т. Масенко. На її думку, згідно з таким розумінням, суржиковим можна вважати будь-який україномовний текст, позначений впливом російської мови, незалежно від кількісних і якісних характеристик інтерференції¹⁷. Сама ж лінгвіст називає суржик змішаною субмовою чи субкодом, перехідним між українською та російською мовами¹⁸.

Українським *піджином*¹⁹ вважають суржик О. І. Чередниченко та Н. Я. Дзюбишина-Мельник²⁰, а О. О. Селіванова вбачає в ньому лише схожість з одним із різновидів піджину. На її переконання, суржик є *формою міксації* двох близьких мов²¹. Дослідниця виокремлює диференційні ознаки суржикового мовлення, що не дозволяють ототожнювати його з піджином: 1) піджин є насамперед соціальним субстратом, мовою спілкування певної соціальної групи, а суржик характеризує мовлення жителів села, які переїхали до міста в першому поколінні; 2) суржик є типом піджину на етапі створення, хоч і не набуває статусу засобу міжетнічного спілкування; 3) спрощення, властиве граматиці піджину, не характерне для суржику, оскільки піджини утворюються на основі місцевої та здебільшого аналітичної мови. Суржик не може позбутися синтетизму граматики російської та української мов²².

Ю. Ю. Саплін запропонував характеристику суржику в категоріях «мовних перемикачів». Суржик у цьому випадку, на думку автора, можна розглядати як контрольоване або неконтрольоване перемикання кодів білінгвальної ситуації, що здійснюється як у межах мовленнєвого акту в цілому, так і в межах структурних елементів дискурсу — слова, словосполучення, речення, до того ж, хоча б один із кодів знав вплив інтерферентного впливу іншого (можлива й двостороння інтерференція)²³.

Частина дослідників вважає суржик *напівмовністю*, яка виникла з двомовності й частково двокультурності великого масиву суспільства. Змішування кодів призвело до втрати рідної мови та витворення цього явища²⁴.

Суржик як *недопереклад* розглядає В. Д. Радчук, для якого він цікавий тим, «що по ньому вгадуєш, з якої мови робився переклад. А краще б сказати, з якої мови переклад недороблено»²⁵. Учений вважає, що межа між суржином та нормою, варваризмами й узаконеними запозиченнями хистка й непостійна, а за відсутності належної лексикографії й освіти кожен проводить її на свій розсуд. Проте навіть нечіткої межі буває достатньо, щоб угледіти вторинність тексту й безпомилково визначити мову, з якої здійснено недопереклад²⁶.

¹⁷ Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і языком. — К., 2011. — С. 59.

¹⁸ Масенко Л. Т. Сміхова культура як стратегія приниження мови в ситуації субординативного білінгвізму // Мова і суспільство, 2011. — Вип. 2. — С. 99.

¹⁹ Міжнародна мова зі спрощеною граматиною й обмеженою кількістю слів, що виникає здебільшого на основі різних мов і використовується як засіб спілкування на багатомовних територіях.

²⁰ Див.: Чередниченко О. Про мову і переклад. — К., 2007. — 248 с.; Дзюбишина-Мельник Н. Я. Суржик і суржикізм: стилістичні ресурси // Наук. зап. НаУКМА : Філол. науки, 2010. — Т. 111. — С. 16–20.

²¹ Селіванова О. Проблема форм міксації мов у соціолінгвістиці // Мова і суспільство, 2011. — Вип. 2. — С. 7.

²² Там же.

²³ Саплін Ю. Ю. Суржик как лингвокультурный перекресток // Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. — 2011. — № 2. — С. 217–218.

²⁴ Докладніше див.: Матіях Б. В. Напівмовність і внутрішній конфлікт особистості // Наук. зап. — 2002. — Т. 20. Спец. вип. — С. 16–20; Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999. — 450 с.

²⁵ Радчук В. Суржик як недопереклад // Укр. мова та літ. — 2000. — № 11 (171). — С. 12.

²⁶ Там же.

Деякі дослідники взагалі розглядають суржикове мовлення як діалектне, а тих, хто його використовує, зараховують до діалектоносіїв²⁷.

О. О. Тараненко в одному з останніх досліджень робить висновок, що суржик «існує не тільки як величезна кількість різних *ідіолектів* із досить строкатим поєднанням елементів обох мов, але вже і як певний *ідіом* змішаного типу (як аналог, наприклад, просторіччя) на периферії української загальнонародної мови, що характеризується певною стабілізацією свого структурного ядра і, отже, відповідним узусом»²⁸. Протилежну думку щодо узусу має А. З. Брацкі, який вважає, що «в сумі ідіолектів, які мають риси суржику, узус відсутній на всіх мовних рівнях, що не дає підстав для кодифікації його в ранзі новоутвореної мовної системи»²⁹.

Отже, на сучасному етапі в соціолінгвістиці існує досить велике різноманіття поглядів на статус змішаного українсько-російського мовлення і схожих, і зовсім протилежних, що, очевидно, зумовлено складністю розглядуваної проблеми, яка, крім лінгвістів, викликає інтерес у соціологів, психологів, етнологів та фахівців інших галузей знань.

3. Суржик і суржиконосії. Сьогодні до змішаного українсько-російського мовлення серед лінгвістів і взагалі в суспільстві склалося неоднозначне ставлення. Одні категорично відкидають цю «штучно створену мову», звинувачуючи носіїв суржику в утраті національної свідомості, низькій культурі й ледве не в розумовій відсталості. Інші займають нейтральну позицію, намагаючись не торкатися цієї досить дражливої теми. Треті дослідники вбачають у ньому в сучасних умовах єдину форму збереження української мови. «Хоча суржик і є ганебним явищем колоніальної залежності, але він, — стверджує В. Ф. Сухопар, — залишається останнім притулком українського слова, від якого ще можна повернутися до українства»³⁰.

Незважаючи на розбіжності в поглядах на проблему українсько-російського змішаного мовлення, більшість учених усе-таки розглядає суржик як негативне явище. Відмінності полягають лише в більшій чи меншій мірі негативного ставлення до нього. «Скалічена мова, — пише О. А. Сербенська, — отупляє людину, зводить її мислення до примітива. Адже мова виражає не тільки думку. Слово стимулює свідомість, підпорядковує її собі, формує»³¹. Категоричним у своїх заявах є і Б. В. Матіяш, стверджуючи, що ««напівмовець» характеризується певною роздвоєністю мовної свідомості, адже, не будучи компетентним у жодній з мов, із яких складається суржик, він не ототожнює себе із жодною з культур»³². Непримиримим противником суржику є Лариса Масенко, автор низки книг і статей на цю тему. У своїх працях вона зачіпає чимало питань про історію виникнення й поширення змішаного мовлення, функціонування його в художній літературі, масовій культурі, побуті тощо.

²⁷ Див., напр.: Леснова В. Іронічні вислови як засіб вираження оцінки в діалектному тексті // *Культура слова*. — 2013. — Вип. 78. — С. 182–187.

²⁸ Тараненко О. Варіантність vs. стабільність... — С. 56.

²⁹ Масенко Л. Польський славіст про українсько-російську вербальну «дорогу навпростець» (Bracki Artur. Surżyk : Historia i terażniejszość. — Gdańsk, 2009. — 273 s.) // *Укр. мова*. — 2010. — № 4. — С. 149–153.

³⁰ Сухопар В. Ф. Проблема мовного вибору в контексті навчально-комунікативного простору // *Лінгвістика*. — 2010. — № 3 (21). Ч. 2. — С. 65.

³¹ Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити / За заг. ред. О. Сербенської. — Л., 1994. — С. 6–7.

³² Матіяш Б. В. Зазнач. праця. — С. 16 (Оскільки Б. Матіяш вважає суржик «напівмовністю», то, відповідно, його носіїв називає «напівмовцями»).

Як відомо, за радянських часів в українських південно-східних і частково центральних містах українська мова асоціювалася з мовою селян, скоріше за все через те, що українсько-російське змішане мовлення в мовознавстві тоді не вивчалася. «Радянська лінгвістика, — зазначає Л. Назаренко, — ігнорувала цей ненормативний тип усного мовлення, оскільки сам факт існування суржику суперечив ідеї гармонійного розвитку національних мов. Дослідження почалося тільки після розпаду СРСР й утворення незалежної України»³³. Нині деякі вчені-соціолінгвісти приписують роль «сільської мови» суржикові, досить часто без належних доказів. «Соціолінгвістичні обстеження суржикомовних середовищ не проводились, — констатує Л. Масенко, — але загальні спостереження дають підстави стверджувати їхнє існування передусім у зонах, прилеглих до великих міст, а також у частині невеликих містечок і сіл Центральної, Східної та Південної України»³⁴. О. О. Тараненко, навпаки, переконаний (і небезпідставно), що носіями суржику «є верстви україномовного населення як сіл, так і міст (не тільки переселенці із сільської місцевості в першому поколінні, як нерідко вважається...), причому не лише Південно-Східного і Центрального регіонів, де вже тривалий час відбуваються масові контакти україномовного населення з російськомовним і взагалі вплив російської мови був і лишається дуже помітним, а й, хоча й меншою мірою, західних областей України»³⁵.

Згідно з дослідженнями В. С. Єгорової, українсько-російський суржик поширений у побутовому спілкуванні жителів не лише багатьох регіонів України, але й місцевостей на території Росії, де проживає українське населення³⁶. Підтверджує цей факт і російський мовознавець Т. Ф. Новикова, яка вказує на наявність змішаного мовлення в багатьох населених пунктах Белгородської області³⁷.

Не можна вважати цілком правильним твердження Л. Т. Масенко, що суржиком розмовляють українці, які хочуть наблизити своє мовлення до російської мови. «Головною мотивацією мовної поведінки людей, які говорять суржиком, — переконана лінгвіст, — є намагання пристосуватися до російськомовних співрозмовників, переінакшити своє мовлення на зрозуміле для них»³⁸. На початковому етапі формування цієї «мови», можливо, так і було, але сьогодні причини «суржикомовлення» можуть бути набагато складнішими.

А. Г. Погрібний справедливо зазначає, що дехто свідомо позбавлявся від природної україномовності, помилково вважаючи той суржик, на який переходив, російською мовою. Є зовсім мимовільні носії суржику (і їх найбільше), які вже засвоїли його як родовий спадок. Є ті, які використовують суржикові форми тому, що просто не знають літературних; є ті, які, добре знаючи літературні форми, все ж оперують суржиковими, щоб «не виділятися». Суржик у мові інших засвідчує, що вони перебувають у дорозі від української мови до російської, але є й ті, чий суржик — то шабель у поступовому поверненні від російської до рідної української мови³⁹. Підтверджує останню тезу і Ю. Ю. Саплін, зазначаючи, що якщо раніше суржик розглядався скоріше як етап переходу від української мови до російської, то в останнє десятиліття інколи говорять і про зворотну тен-

³³ Назаренко Л. Зазнач. праця. — Р. 247.

³⁴ Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і языком. — С. 34.

³⁵ Тараненко О. Варіантність vs. стабільність... — С. 34–35.

³⁶ Єгорова В. С. Культура мовлення сучасної молоді // Дослідження з лексикології і граматики української мови. — 2010. — Вип. 9. — С. 75.

³⁷ Новикова Т. Ф. Зазнач. праця.

³⁸ Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і языком. — С. 76.

³⁹ Погрібний А. Зазнач. праця. — С. 12.

денцію: для багатьох російськомовних українців суржик став перехідною ланкою на шляху до опанування української мови⁴⁰.

Цікаву думку, що відрізняється від більшості поглядів на суржикомовців як первісно україномовних людей, висловлює М. О. Шульга. (Частково цю тезу сформульовано без детального пояснення в попередніх заувагах А. Г. Погрібного та Ю. Ю. Сапліна). Згідно з його дослідженнями, сьогодні однією з причин формування суржику є навчання російськомовних дітей у загальноосвітніх школах українською мовою. «Для осіб з рідною російською мовою, — зазначає вчений, — ситуація ускладнюється тим, що вони повноцінно вивчають у школі близькоспоріднену українську мову, але дуже мало вивчають рідну мову. Унаслідок цього формується специфічна мовна особистість — вона володіє лінгвістичною компетентністю в іншій мові і має низький рівень компетентності в рідній мові. На практиці це виявляється в тому, що особистість плутає російські й українські слова, будує неправильні мовні конструкції, тобто говорить на “суржику”»⁴¹.

Деякі дослідники також схиляються до думки, що суржиком розмовляють переважно люди без вищої освіти або малоосвічені. За твердженнями цих учених, поширеність російського інтерферентного впливу й суржику, зокрема серед україномовного населення, пояснюється тим, що малоосвічені мовці становлять значну його частину⁴². Цю тезу заперечує, аргументуючи власними спостереженнями, О. О. Тараненко. «Не слід безпосередньо, — переконує мовознавець, — пов'язувати належність особи до середовища носіїв УРС (українсько-російського суржику. — Л. Т.) із низьким рівнем її освіти»⁴³. У мовленні людей старшого покоління з неповною середньою або й початковою освітою (особливо серед сільських жінок, які мало виходили за межі свого традиційного мовного середовища) насиченість мовлення елементами суржику менша, ніж у їхніх дітей і особливо внуків, які здебільшого мають значно вищий освітній рівень⁴⁴. Факт наявності в мовця середньої або й вищої освіти і водночас його користування суржиком загалом не мав би викликати подиву, якщо брати до уваги, з одного боку, те, що і в ареалах функціонування інших мов широкі верстви населення незалежно від рівня їхньої освіти нерідко користуються в побуті не літературною розмовною мовою, а певним соціальним або регіонально обмеженим субстандартом⁴⁵.

Інші вчені утворення змішаного мовлення пояснюють слабкими лінгвістичними здібностями. Наприклад, К. А. Кузьміна переконана, що поява суржику в киян, які почали переходити в побуті на українську мову, можна пояснити недостатньою філологічною освіченістю. А ту легкість і швидкість, з якою він з'явився, — спорідненістю мов, що функціонували на певній обмеженій території зі спільною історією⁴⁶.

Незважаючи на зазначені причини формування й поширення суржику, на поки що не належну підтримку державної мови органами влади, сьогодні все-таки можемо спостерігати прагнення певної частини освічених громадян, зокрема й

⁴⁰ Саплин Ю. Ю. Знач. праця.— С. 216.

⁴¹ Шульга М. О. Мовні реалії українського суспільства // Укр. соціум.— 2008.— № 1.— С. 90.

⁴² Труб В. М. Знач. праця.— С. 145.

⁴³ Тараненко О. Варіантність vs. стабільність...— С. 33.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.— С. 34.

⁴⁶ Кузьміна К. А. Деякі роздуми стосовно явища змішаної мови // Studia Linguistica.— 2011.— Вип. 5.— С. 411.

російськомовних, вивчати українську мову й прилучати до неї своїх дітей. Хоча, на жаль, дотепер зберігається й зворотна тенденція: українці нерідко соромляться рідної мови, у великих містах швидко асимілюються з російськомовним населенням, а чужа мова залишається основним засобом спілкування в родині.

4. Ознаки суржикового мовлення. Суржикізм. Під час дослідження соціолінгвістичних проблем білінгвізму важливим завданням є встановлення критеріїв розмежування інтерферованого й змішаного мовлення. Важливим залишається питання визначення ознак суржику, який, звичайно, не є російською мовою — адже в ній діє фонетико-граматична система української мови і, крім того, «іноді» трапляються українські слова. У той же час це і не українська мова, оскільки в ній час від часу проглядає лексичний субстрат російської⁴⁷. Суржик виявляє себе на базі регіональних різновидів української мови як мовний код у людей з різним типом мовної компетенції, у різнотипних соціально-корпоративних і комунікативних сферах⁴⁸.

Досліджуючи суржик на матеріалі деяких художніх текстів, Л. Т. Масенко робить висновок, що понад 90 % його лексики становлять російські слова, які, однак, вимовляються по-українськи⁴⁹. В. М. Труб цілком слушно зазначає, що суржик може хаотично, непередбачено змінюватися. Кількість лексем, у яких замість української основи вживається відповідний російський субстрат, для кожного мовця є індивідуальною, непрогнозованою⁵⁰. Крім цього, та сама людина може вживати деякі слова в одних випадках як нормативні українські, а в інших — як суржикові форми. Усі зазначені проблеми змушують учених шукати спільні ознаки, завдяки яким можна було б ідентифікувати суржик. Тим паче що наявність невеликої кількості росіянізмів у мовленні, на думку більшості дослідників, не дає ще права зараховувати мовця до суржиконосіїв.

Низка українських соціолінгвістів вважає, що суржик формується внаслідок системної інтерференції на фонетичному, морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях⁵¹. Частина дослідників визначальними для зарахування мови до змішаного типу вважає порушення в найстабільнішій її системі — морфологічній⁵². Думки лінгвістів не збігаються лише щодо того, чи є порушення норм української мови на фонетичному рівні. Так, В. М. Труб зазначає, що з фонетичного погляду суржикове мовлення повністю узгоджується з нормами української фонетики й не містить жодних відмінностей від фонетичних норм, притаманних українській мові. А можливі коливання у вимові тих чи інших звуків зумовлені діалектними відмінностями, які також властиві українській мові⁵³. Однак у пізніших працях лінгвіст розглядає вже й фонетичні порушення, наводячи приклади орфоепічних помилок із виступів українського експрем'єр-міністра⁵⁴. О. О. Тараненко слушно зауважує, що в деяких випадках не завжди можна визначити, на якому рівні відбувається порушення норм — фонетичному чи лексичному (слово повністю запозичується з іншої мови чи тільки його звукове оформлення)⁵⁵.

⁴⁷ Ставицька Л., Труб В. Зазнач. праця. — С. 55.

⁴⁸ Там же. — С. 77.

⁴⁹ Масенко Л. Мова і політика. — К., 1999. — С. 29.

⁵⁰ Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя... — С. 146–157.

⁵¹ Див. напр.: Ставицька Л., Труб В. Зазнач. праця. — С. 77.; Новикова Т. Ф. Зазнач. праця. — С. 23.

⁵² Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком... — С. 69.

⁵³ Труб В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя... — С. 53.

⁵⁴ Див.: Труб В. М. Типи інтерферентних впливів... — С. 142–147.

⁵⁵ Див.: Тараненко О. Варіантність vs. стабільність... — С. 25–61.

На граматичному рівні, згідно з дослідженнями В. М. Труба, найпоширенішою помилкою є утворення форми найвищого ступеня порівняння прикметників за допомогою російської підсилювальної частки *самий*: «Саме цікаве те, як нам треба вести діалог»⁵⁶. Крім цього, досить поширеною помилкою, на думку автора, є вживання неправильних відмінків підпорядкованих іменникових форм (*Хочу повідомити вас...* замість *Хочу повідомити вам*)⁵⁷. Також спостерігається певна суфіксальна російська «експансія» й утворення неіснуючих дієприкметників (*Незакомпостируваний талон права на проїзд не дає; Всі сидячі в цьому залі...* і т. ін.)⁵⁸. Варто також зазначити, що досить поширеним в усному (а інколи навіть писемному) мовленні, особливо в російськомовних громадян, є вживання неправильних закінчень іменників у місцевому відмінку разом з прикметниками, числівниками, займенниками (помилково використовують закінчення давального відмінка, що позначено впливом російської мови). Наприклад: *По багатьом каналам; По вулицям Києва; Ходили по всім хатам* і т. ін.

На синтаксичному рівні, за спостереженнями О. М. Горошкіної, переважають помилки, які засвідчують слабкі знання дієслівного керування та прийменникових (безприйменникових) конструкцій в українській мові: *відповідно плану (відповідно до плану), згідно плану (згідно з планом), заступник директора по виховній роботі (з виховної роботи), зошит по математиці (з математики)* і т. ін.⁵⁹. Попри те що зазначені помилки зафіксовано понад десять років тому, сьогодні вони так само часто трапляються і в усному, і в писемному мовленні.

Найбільше суржикізації, і це підтверджують дослідження лінгвістів, зазнає лексика⁶⁰. Завдяки потужному виявленню суржику на лексичному рівні, виникають так звані суржикізми — адаптовані українською мовою некодифіковані гібридні форми, сформовані на основі російської широковживаної лексики⁶¹. Їхній реєстр, як і сам суржик, достатньо мінливий, чітко не окреслений.

Детальний опис суржикізмів зробив О. О. Тараненко. Зокрема, учений дослідив найпроникніші сфери, у яких функціонують ці гібридні лексеми, їхню частиномовну належність і т. ін. Наприклад, якщо розглядати тематичні сфери номінації, то суржикізми, за спостереженнями О. О. Тараненка, значно повніше представлені в лексиці на позначення понять, які перебувають за межами традиційної сфери побуту, та новіших реалій. Можливі випадки розмежування за давнішою українською і новішою запозиченою російською назвами позначень відповідно старих, традиційних (домашніх, «сільських») і нових (міських, промислових) реалій і взагалі атрибутів життя⁶². Щодо частин мови, то основну масу суржикових лексичних одиниць, на думку вченого, становлять іменники,

⁵⁶ Труба В. Типи мовленнєвих відхилень як особливості ідіолекту українсько-російських білінгвів // Мова і суспільство. — 2011. — Вип. 2. — С. 79.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Труба В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя... — С. 53.

⁵⁹ Горошкіна О. Роль соціальних чинників у навчанні української мови // Дивослово. — 2002. — № 5. — С. 2.

⁶⁰ Див., напр.: Труба В. М. Явище «суржику» як форма просторіччя... — С. 146–157; Ставицька Л., Труба В. Знач. праця. — С. 31–120; Назаренко Л. Знач. праця. — С. 243–250.

⁶¹ Труба В. М. Типи інтерферентних впливів... — С. 143.

⁶² Наприклад: *чоботи*, але [женські] *сапожки* (не *чобітки*); *чоботи*, але *сапожний* [цех]; *майстерня* (в селі), але *часова* (*сапожна* та ін.) *мастірська* (в місті); *садок*, але [детський] *садик*; *ясла* (для корови), але [детські] *яслі*; *дівчина*, але *девушка* (у звертанні до незнайомої дівчини) (Тараненко О. Варіантність vs. стабільність. — С. 40).

але так само багато суржикізмів функціонує й серед числівників, дієслів, прислівників і службових слів⁶³.

В. М. Труб зазначає, що в останні роки, крім українсько-російських суржикізмів, ще можна помітити проникнення в мовлення російсько-українських суржикізмів. Наприклад: «Мне, пожалуйста, посчитайте без *борга*»⁶⁴. Особливо багато таких «вкраплень» можна спостерігати в мовленні політиків та інших суспільних діячів⁶⁵.

Зрозуміло, що наведеними в цьому розділі прикладами порушення норм двох мовних систем не вичерпується, оскільки суржик давно функціонує в українському суспільстві (про це вже згадувалося вище) як певна «третя мова». Однак до цього часу в працях соціолінгвістів ще немає чіткого розмежування інтерферованого та змішаного мовлення.

5. Боротьба за чистоту мовлення та проблеми лінгводидактики. Проблема суржика стала настільки серйозною, що його не лише всебічно досліджують та описують як негативне явище в українському суспільстві, але вже в багатьох виникає питання: як боротися з цим «покручем»? «Санацію суржикової мовної сфери, — пише І. М. Дзюба, — треба провадити так, щоб прилучати “суржикомовних” до української літературної мови, а не штовхати їх у протилежний бік»⁶⁶. І це цілком слушна й важлива думка, оскільки в більшості людей, що потрапляють у білінгвальне середовище й не володіють українською мовою на належному рівні, виникають комплекси, що їх можуть зарахувати до малоосвічених суржикомовців. Тому без належної підтримки ці громадяни замість того, щоб удосконалювати знання рідної мови, починають переходити в побуті на російську мову як «популярнішу» й «престижнішу».

Багато методистів, викладачів, учителів шукають сьогодні ефективні методи навчання, спрямовані на покращення усного й писемного мовлення учнів, пропонують власні проекти, рекомендації, проводять виховні бесіди тощо. Зокрема, І. М. Хом'як вважає, що для успішного навчання дітей рідної мови необхідно співпрацювати з їхніми батьками, проводити бесіди про значущість рідного слова, лекції про культурне й державотворче значення мови, інші просвітні заходи⁶⁷. Проте й педагогічний колектив загальноосвітнього закладу, переконаний учений, повинен протистояти вживанню школярами жаргонних, вульгарних слів, не допускати українсько-російських просторічних висловів і на уроці, і в позаурочний час; дбати про грамотне оформлення плакатів, вивісок, стінних газет, оголошень, шкільної документації; готуючись до уроку, старанно продумувати хід викладення матеріалу, правильність і точність формулювань; грамотно й чітко оформляти всі види записів (на класній дошці, у шкільному журналі, у щоденниках учнів, у робочих планах та ін.); не допускати в своєму мовленні неправильно побудованих речень і зворотів, порушень норм вимови, недбалості у виборі слів і неточностей у формулюванні визначень⁶⁸.

⁶³ Докладніше див.: там же. — С. 25–61.

⁶⁴ Труб В. Типи мовленнєвих відхилень... — С. 81.

⁶⁵ Ось деякі ілюстрації з цієї ж статті вченого: «Проведена большая программа борьбы с сердечнососудистыми заболеваниями», «Мы вообще должны быть *позаблоковой державой*», «*Позачергового съезда не планируется*», «Эти законы абсолютно *суперечат* нашей конституции», «Я не согласен с доповідачем» та ін. (там же. — С. 81).

⁶⁶ Дзюба І. До судилища над суржиком // Урок української. — 2005. — № 1–2. — С. 15.

⁶⁷ Хом'як І. Формування мовної особистості в білінгвальному середовищі // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. — 2010. — № 22 (209). Ч. 2. — С. 141.

⁶⁸ Там же.

Покращення усного й писемного мовлення молоді повинно бути пріоритетним завданням не лише загальноосвітньої, а й вищої школи. На думку М. І. Пентиліук, роботу над удосконаленням мовленнєвих умінь і навичок студентів необхідно розглядати в усіх видах мовленнєвої діяльності (слухання, говоріння, читання, письмо), для успішного здійснення якої варто розвивати спеціальні вміння, пов'язані зі здатністю будувати висловлювання українською мовою, уникаючи помилок інтерферентного характеру ⁶⁹.

Боротьба за чистоту мовлення, переконаний В. І. Ковальов, передбачає насамперед формування в школярів і студентів наукового уявлення про суржик, створення системи «антисуржикових» практичних завдань ⁷⁰. У власній викладацькій практиці автор використовує такі вправи: переклади (з російської мови на українську і навпаки), аналіз публічних виступів людей різних професій, написання науково-популярних новел на тему суржику. Названі завдання, за спостереженнями В. Ковальова, сприяють відповідальнішому ставленню студентів до власного мовлення. Розвитку мовного самоконтролю студентів сприяє також регулярне проведення «хвилинок антисуржику» (усного колективного виявлення та виправлення мовних помилок, спричинених російсько-українською інтерференцією, у запропонованих викладачем словосполученнях, реченнях), робота за індивідуальними картками з деформованим текстом тощо ⁷¹.

Створення лінгвістами-викладачами навчальних посібників має допомогти учням, студентам і всім, хто бажає, оволодіти нормами української літературної мови, підвищити рівень мовленнєвої культури. Серед таких книжок, зокрема, заслуговує на увагу посібник за редакцією О. А. Сербенської «Антисуржик» ⁷², підручник О. Д. Пономаріва «Культура слова: мовностилістичні поради» ⁷³, який уже неодноразово перевидавався.

Роздумуючи над проблемою чистоти мовлення, Б. В. Матіяш доходить до не надто втішних висновків, що позбавитися від напівмовності можуть не всі. Найлегше повернутися до одномовності людям, що займаються інтелектуальною працею, а особливо гуманітаріям, які переважно добре володіють українською літературною мовою, а тому їм значно простіше відновити чистоту мовлення, аніж іншим мовцям. Значно важчим є повернення до мономовності для вихідців із сіл (особливо тих, чийм родом занять є торгівля, сфера обслуговування тощо). У багатьох випадках вони втрачають здатність розмежовувати літературну мову

⁶⁹ Пентиліук М. І. Культуромовний аспект підготовки майбутнього учителя-філолога в білінгвальному середовищі.—

⁷⁰ Ковалев В. І. Суржик и актуальные проблемы речевой культуры в Украине // Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка.— 2010.— № 2.— С. 58–63.

⁷¹ Христия О. Становлення мовної особистості в сучасному українському інформаційному середовищі // Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка : Сер. «Філологічні науки (мовознавство)».— 2009.— Вип. 81.— С. 328.

⁷² У посібнику (див.: Антисуржик...) розглянуто помилкові вживання окремих слів, словосполучень і речень з різних сфер життя й діяльності людей та наведено їхні нормативні варіанти. Також в окремому розділі є рекомендації щодо правильного використання деяких слів. Посібник розрахований переважно на учнівську аудиторію.

⁷³ На відміну від попереднього підручника, у цьому посібнику (див.: Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради : Навчальний посібник.— К., 2001.— 240 с.) ширше й детальніше розглянуто основні помилки на всіх мовних рівнях: фонетичному, лексичному, фразеологічному, морфологічному, синтаксичному. Значну увагу звернено на русизми, неправильний переклад з російської мови на українську. Виявлено й проаналізовано основні помилки в друкованих і телевізійних ЗМІ. Порушує автор і спірні лінгвістичні питання.

та суржик, а тому напівмовність стає звичною для них і викоринити її практично неможливо ⁷⁴.

Доречно також зазначити, що російськомовні громадяни зі слабкими знаннями української мови помилково сприймають певну розмовну (і навіть стилістично нейтральну) лексику, співзвучну з російською, у мовленні україномовних людей як суржикізм, хоча це насправді хибна думка (наприклад, пояснюють: слово *цвіте* не українське, бо в українській мові є слово *квітне*; не *голубий*, а *блакитний*; не *ждати*, а *чекати* і т. ін.). Подібні зауваження, зроблені нефахівцями, мовлення якого не є ідеальним, можуть мати негативні наслідки: особа в кращому разі звужить свій словниковий запас, обмеживши використання певних слів, у гіршому — віддасть перевагу російській мові. І. П. Ющук цілком правий, стверджуючи, що школярів варто навчати не тільки літературної, а й розмовної мови. Навіть мова інтелігенції, на переконання вченого, «повинна бути чиста, але знову ж таки, це не повинна бути абсолютно дистильована мова» ⁷⁵.

Отже, дискусії навколо українсько-російського змішаного мовлення не припиняються. Суржик привертає увагу сучасних дослідників як об'єкт соціолінгвістики, соціології, психолінгвістики, історії тощо. Більше того, він «із окремішньої проблеми лінгвістичної ортології та лінгводидактики перетворився на проблему сучасної мовної свідомості й сучасної культури, тому, відповідно, потребує ширших горизонтів наукового пошуку» ⁷⁶. Однак, на наше переконання, у сучасних умовах, доки українська мова як державна не посіла належного місця в країні, громадяни не усвідомили її державотворчого значення, не відчували потреби оволодіти нею на належному рівні, гостро ставити питання про суржик і різко критикувати суржикомовних не варто, оскільки можна завдати напій мові ще більшої шкоди.

L. M. TOMILENKO

SURZHUK AS AN OBJECT OF RESEARCH AND DEBATE

This article raises currently topical problem of mixed Ukrainian-Russian speech, widely known as «surzhuk». It deals with the definition of this term in linguistics, studies causes of such mixed language and territory of spread of the given phenomenon. Analyzes viewpoints of scientists concerning surzhuk-speakers, signs of surzhuk speech, surzhukisms. Language purity control methods in modern linguodidactics are also described.

Key words: surzhuk, mixed speech, surzhuk speech, surzhuk-speakers, surzhukisms.

⁷⁴ *Матіяш Б. В.* Зазнач. праця.— С. 19.

⁷⁵ Про мову і її проблеми (інтерв'ю з Іваном Ющуком).— <http://vyshaosvita.blox.ua/2010/04/Pro-movu-i-yiyi-problemi-intervyu-z-Ivanom.html>.

⁷⁶ *Саплин Ю. Ю.* Зазнач. праця.— С. 219.

ІНІЦІАТИВИ СВВ. КИРИЛА І МЕФОДІЯ В КОНТЕКСТІ САКРАЛЬНИХ МОВ ЦЕРКВИ —

У статті аналізується залучення мови слов'ян до кола сакральних мов церкви, акцентовано, що оголошення сакральними мовами гебрійської, грецької та латини було спробою захистити текст Біблії від перекручень, яких практично не можна уникнути при перекладі, та протистояти диктату латини в церковному житті. Автор апелює до мов оригіналу Біблії, так само як і до церковнослов'янського тексту, наводить численні приклади з історії культури, зокрема з історії Церкви на Сході та Заході.

Ключові слова: християнство, сакральна мова, гебрійська мова, койне, старослов'янська мова, церковнослов'янська мова.

Термін «сакральні мови» уживається доволі часто, особливо коли йдеться про суто релігійну словесність, і зазвичай насичується в такій ситуації апологетичним змістом. Однак свідчень якоїсь споконвічної «обраності» тієї чи іншої мови шукати не варто, а занурення в аргументи зацікавлених сторін не має особливого сенсу ¹.

На виникнення й динаміку сакральної функції мови впливає чимало екстралінгвістичних чинників. Оголошення гебрійської, грецької та латинської мов сакральними відбулося формально на тій підставі, що цими мовами було, за наказом Пілата, зроблено напис над головою розп'ятого Христа: «Цей є цар Юдейський». Однак підґрунтя ситуації складніше.

По-перше, спочатку питання про сакралізацію саме цих мов не поставало, бо днем народження Церкви вважається День Трійці й глосолалії, коли апостоли заговорили в зібранні мовами різних народів. Чи можна було тут принижувати Духа Святого, що різномовно говорив через апостолів, в ім'я принципу трьох обраних мов? Уже Августин «підкреслював, що немає мови, яка була б кращою за інші: такий сенс П'ятдесятниці...» ².

Але гебрійською (почасти і арамейською) був написаний Старий Заповіт, а грецькою — Новий, адже апостоли бажали бути почутими вже в усій ойкумені, яка спілкувалася по-грецьки, і вивели поняття обраного народу за рамки єврейського етносу (відомий вислів ап. Павла, що в християнстві немає ні єлліна, ні юдея). Панував дух вселенського єднання. Ориген, який, до речі, утвердив авторитет церковної латини (III ст.), переписав і ретельно прокоментував усю Біблію навіть не трьома, а чотирма мовами: гебрійською, арамейською, грецькою та ла-

¹ Нам відомий випадок, коли в Московській духовній академії викладач без жодного сумніву на запитання «Якою мовою Бог розмовляв з Адамом у раю?» відповів так: «Звичайно, єврейською». Але мова євреїв, вихідців з вавилонського світу, як відомо, не найдавніша навіть серед семітських мов.

² *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. — М., 2007. — С. 265.

тиною. Але гебрайська мова від самого початку була для маси християнізованих язичників чужою і незрозумілою, тому перші пресвітери змушені були перекладати і тлумачити гебраїзми в проповідях-гоміліях. Та й у самій давньоєврейській традиції, при трепетному ставленні до ТаНаХу (досить згадати витончені інтелектуальні ігри навколо буквально кожної літери Святого Письма або те, як надзвичайно тут ховають браковані списки Тори — ніби померлого родича!), взагалі не існувало поняття сакральності тексту як такого. Сакралізація будь-якого матеріального об'єкта, у тому числі й мови Святого Письма, сприймається в юдаїстській культурі як блюзнірство. Християнству, яке різко маркувало від самого початку, особливо з IV ст., свої кордони з юдаїзмом, начебто й ні до чого було оголошувати гебрайську мову священною, тим більше що вселенська проповідь Нового Заповіту відбулася грецькою. Зауважимо при цьому, що мовою Нового Заповіту була «ринкова грецька» — койне, мова простолюду, яка викликала ще донедавна глузування в носіїв античної вченості (втім, на користь авторитету грецької працював ще один досить серйозний аргумент — існував переклад Старого Заповіту грецькою мовою, зроблений ще в дохристиянську епоху, — Септуагінта).

Оголошення сакральними мовами гебрайської, грецької та латини покликане було насамперед захистити текст Біблії від спотворень, неминучих при перекладах: здавна існували вже згадана Септуагінта, арамейський Таргум, сирійський переклад Пешітта, вірменський, грузинський, коптський та ефіопський переклади³.

Але при цьому сакралізація трьох привілейованих мов покликана була ще якось стримати диктат латини: адже, починаючи зі св. Петра, папи перебували в Римі, і з формуванням у стародавній метрополії центру християнського життя латинська мова стає (паралельно з формуванням романських мов) мовою культури і внутрішньоцерковного улаштування, репрезентує в церковній культурі доцентрову тенденцію. Особливо починає підноситися латина з V ст., коли Єронім, слов'янин за походженням і один з імовірних кандидатів у папи, витратить весь свій статок на вивчення гебрайської мови, щоб максимально точно перекласти Старий Заповіт латинською (Вульгата): цей переклад на багато століть стане в західному світі опорним. Саме через латину реалізувалася ідея вселенськості і міжнаціональності християнської культури. Але на Сході склалася інша ситуація. Як зауважує відомий російський візантиніст С. Іванов, населення Візантії, в якій спочатку набагато яскравіше, ніж на Заході, розцвіло нове духовне життя і яка мала власну, грецькомовну базу культури, «повністю усвідомило, що латина — це чужа мова», дарма що іменувало себе «ромеями» (римлянами). Останнє, проте, справжніх римлян дивувало. Суперечки між латинцями і візантійцями з приводу того, «хто більше римлянин», досягли апогею у X ст., коли прибулий до Константинополя папський легат єп. Люпранд почув від імператора Никифора II, що справжніх римлян вивіз на береги Босфору імператор Константин, а в Римі залишилася лише всяка нечисть⁴.

³ Утім, канонічні тексти зовсім не вільні від протиріч. Хрестоматійний приклад: затверджений єврейськими масоретами вже після Септуагінти текст Ісаї (Іс. 7:14) містить слово, що його християни тлумачать як спотворення пророцтва про Непорочне Зачаття: מלכה (алва) — молода жінка; але в Септуагінті сказано, що Месія народить Діва: «διὰ τοῦτο δώσει κύριος αὐτὸς ὑμῖν σημεῖον ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρίᾳ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν, καὶ καλέσει τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουὴλ» (Зу. 7:14).

⁴ *Иванов С. А.* Второй Рим глазами Третьего: Эволюция образа Византии в российском общественном сознании. — polit.ru/article/2012/11/23/byzantine/.

Отже, в епоху неподіленого християнства встановити диктат латини було неможливо. Більше того, у самому латинському світі, де на основі «кухонної латини» активно формувалися живі романські мови, Св. Письмо, що читалося під час літургії латиною, коментувати в проповіді народною мовою не тільки не заборонялося, але й настійно рекомендувалося (постанова Турського собору 813 р.).

І коли постало питання про місіонерську діяльність серед вельми численного і небезпечного для середземноморської цивілізації язичницького масиву слов'ян, дозвіл на функціонування слов'янської мови як сакральної даний був без зволікання. До слова, давався цей дозвіл св. Кирилові в Першому Римі, а не в Константинополі: Церква ще не розділилася, і главою її вважався все ж таки римський єпископ.

Іноді від російських учених можна почути, що саме завдяки вивільненню Кирило-Мефодіївської місії з-під нагляду Візантійської патріархії стало можливим створення слов'янської церкви та організації богослужіння слов'янською мовою. Але дозвіл на слов'янську Біблію і слов'янське богослужіння, даний у Римі, не був таким уже неймовірно винятковим актом, тим більше що в тодішній Церкві були локуси, де функцію сакральної мови виконувала мова місцева: давньовірменська, давньогрузинська, коптська і та ж арамейська (саме завдяки останній утвердилися монофізитські церкви і єресь Несторія).

Але повернімося до слов'янської проповіді. Що ж піднесло слов'янську (тобто, власне, церковнослов'янську / давньоболгарську) мову до рангу сакральної? Досить багато чого, і розкривається це через порівняння з іншою, а саме давньоруською, мовою.

По-перше, язичницька стадія давньоруської мови ще нехристиянізованих східних слов'ян відображала досить похмуру свідомість, яка перебувала в полі стихійного матеріалізму. Світ — це лише те, що можна помацати, і навіть боги й демони тут мають плоть і кров. Посмертне існування — Ірій — тьмяне і невиразне; доля померлого не залежить від того, добру чи злу служив він за життя. Східні слов'яни сприймали світ на основі парних понять — як сприятливе і вороже; добро і зло в цій системі — рівноправні, вони суть дві самостійні форми буття, втілені в силах природи. Можна впливати на них — ворожити; сакральне слово в цій системі функціонувало як наївна теургія, заклиналина магія, і було невідривне від відчуття реального хронотопу та матеріального предмета. Ось, наприклад, старовинне замовляння, насичене чуттєвим переживанням речей, матеріалу, з якого вони зроблені, тощо: «Стану я (ім'ярек), піду з хати дверима, з дверей воротами в чисте поле, у східну сторону <...> Ладо-Мати, візьми ключі золоті, розімкни замки кістяні...». Екстатична гарячковість цієї теургії не свідчить про впевненість і складний духовний досвід. Людина тут фактично виступає як відчайдушний богоборець, що силиться у фантастичний спосіб здолати жахливі і незрозумілі демонічні сили, які панують у природі.

Біблійна свідомість натомість веде від міфу до логосу, стверджує онтологічний статус мови. Тут не людина створює за своїм розумінням міфи про богів, як у язичницькій поезії, а єдине й істинне Божество саме звертається до людини в Одкровенні, Слові Божому. Саме це Слово, як свідчить початок книги Буття, творить матеріальний світ *ex nihilo*, «з нічого» (לֵבָשׁ — *шиболет*): «И рече Бгъ: да вѣдетъ свѣтъ. И бысть свѣтъ» (Бт. 1 : 1). Адамові в раю надано владу називати речі іменами; розвинена мова відрізняє людину від тварини і робить її носієм образу Божого. У Новому Заповіті Ісус Христос осмислений саме як це передвічне Слово Боже, що створило світ, а згодом утілилося в людину заради її

порятунку: «Въ началѣ бѣ слово, и слово бѣ къ бгѣу, и бгѣ бѣ слово» (Ин. 1 : 1). Мова Біблії мислиться як мова самого Бога — вважається, що переклади не спотворюють її в головному. Будь-яка мова, як свідчила глосолалія П'ятдесятниці, здатна провістити Одкровення. І переклад Біблії слов'янською мовою, розпочатий св. Мефодієм, як і чинення цією мовою священнодійства, покликані були затвердити її новий статус.

Старослов'янська мова відразу ж формується як сакральна, а не просто як мова людського спілкування. І це надає їй певних особливостей, які в мові повсякденного спілкування відсутні. Як точно підмітила І. Гольберг, вона монологічна, орієнтована на експлікування, на виявлення духовного змісту, а не на комунікацію⁵, навіть може скластися враження, що вона ніби й не припускає діалогу, зворотного зв'язку, гомеостазису, хоча теологи з цим сперечаються⁶.

По-друге, у старослов'янську мову вводиться активний шар глибоко інтелектуалізованих гебраїзмів і грецизмів, для яких у слов'янській мові взагалі не було аналогів (напр.: Αγίου Πνεύματος — Святий Дух). І, як результат, у цій мові відразу ж виникає можливість висловлювати складні спіритуальні поняття, сформовані, звичайно, за зразками еллінського словотворення: **благопотребный** «добре влаштований, необхідний», **благоразтвореніє** «очищення, оздоровлення». Чи можливо було в принципі скласти в дохристиянські часи ось такий текст: «**Радуйся, древо светлоплодовитое, ѿ него же питаются вернии, радуйся, древо благосеннолиственное, имъ же оукрываются мнози**» (Акафіст Божій Матері, ч. 3, ікос 7)? Правда, Ф. І. Буслаєв доводив, що слов'янська мова зазнала впливу християнських ідей задовго до Кирила і Мефодія і що переклад Святого Письма на слов'янську мову ліг на підготовлений ґрунт⁷.

Проте все це зовсім не означає, що слов'янська мова була цілком готова до адаптації нової, біблійної, ментальності й усе тут склалося ідеально. Навіть в основоположному тексті слов'янської Біблії зустрічаються дуже серйозні промахи. Скажімо, радянські атеїсти довго й охоче мусували ту обставину, що тут (як, відповідно, і в Синодальному російському перекладі) Бог іменується то в однині (יהוה — *Ягве*), то у множині (אלהים — *Елогім*). Зокрема, у церковнослов'янській Біблії змій-спокусник звертається до Адама і Єви так: «... и **вѣдете** **ѡко** **во** **зи**, **вѣдающе** **доброє** **и** **лѹкавое**» (Бт. 3 : 5). З цього висновувалося, що і творці Біблії не були вільні від ідеї багатобожжя. Насправді ж *Елогім* — найдавніша семітська форма звертання до верховного божества взагалі: вже вавилоняни, бажаючи підкреслити, що їхній верховний бог Мардук є «богом богів», іменували його *Елогім Мардук*; у гебрайській Біблії ця форма, строго кажучи, є просто риторичною фігурою (так, наприклад, уважав авторитетний юдаїстський богослов

⁵ Гольберг И. М. Языковые образования сферы религии / Русистика на современном этапе. — М., 1999. — С. 127–129.

⁶ Скептики, правда, запевняють, що якраз ця монологічність свідчить про ілюзорність самого поняття богоспілкування, яке, мовляв, є «втечею від дійсності», «емоційною розрядкою», самоствердженням і навіть «соціальним наглядом» (чи не забагато причин?), і молитва в принципі не має відповіді, тому що бідолаха молильник розмовляє сам із собою (див., зокрема: *Богачевська І.* Християнська наративна традиція: методологія філософсько-релігієзнавчого аналізу. — К., 2005. — С. 213). Але тут ігнорується, що «відповідь Бога», по-перше, не обов'язково дається «людською мовою» і звичайно «прочитується» віруючим у безпосередніх життєвих обставинах; по-друге, юдаїзм і християнство як ревіляційні релігії будуються на понятті Одкровення: Святе Письмо є «голос з неба», переданий за посередництвом «людського» автора, «ретранслятора» цього Божественного голосу. Отже, ідея гомеостазису тут усе ж таки присутня.

⁷ Див.: Буслаев Ф. И. О влиянии христианства на славянский язык : Опыт истории языка по Остромирову Евангелию. — М., 1848. — 212 с.

XIII ст. паризький рабин Раши). Слов'янський перекладач про це явно гадки не мав і пішов шляхом буквального відтворення — *боги*. У західних перекладах Біблії тут уживається однина, наприклад *God* в англomовному тексті⁸.

У слов'янському тексті Нового Заповіту міститься досить грізний постулат: «*жена да оубоїтєся своего мѹжа*» (Єф. 5 : 33). У грецькому оригіналі, справді, стоїть *φοβηται*, але за внутрішнім змістом та контекстом це слово означає тут радше *поважати, дбати, вишановувати*. А ось якраз «убоїтєся» стає ключовим для автора «Домострою» XVI ст., який намагається розширити апостольську настанову низкою практичних рекомендацій, що свідчать про справжню культуру побоїв у тодішній Московії: «А о всякую вину по уху и по видению не бить, ни кулаком под сердце, ни пинка, ни посохом не колотъ, никаким железным и деревом не бить. Кто с сердца или с кручины так бьет, многое притчи от того бывают: слепота и глухота, и руку и ногу и перст вывихнет, и главоболеие, и зубная болезнь, а у беременных и детем в утробе повреждение бывает. А плетью с наказанием бить, и разумно и болно, и страшно и здорово — а толку большая вина. И за ослушание и небрежение, — иносоим рубашка, плетию побить за руки держа, по вине смотря...»⁹.

На ранній стадії старослов'янська мова активно прагнула пояснювати і про-свіщати, пізніше «нова церковнослов'янська» демонструвала спокійну впевненість і пишномовність. Але з плином часу сакральна мова слов'янських церков поволі обростає містичним ореолом: «чим загадковіше, тим більше сакральності», і це перетворюється на ситуацію, аналогічну ситуації з латинською мовою в західній церковній культурі.

Якщо повернутися до питання про претензії латини, то варто визнати, що жорстке домінування останньої на Заході визначили, зрештою, лише церковне розділення та страх перед подальшим сепаратизмом і схизмою. Так, уже в 1079 р., тобто після розколу Східної і Західної Церков, папа Григорій VII написав у відповідь на прохання Вратислава, герцога Богемського, дозволити богослужіння слов'янською мовою: «Ми в жодному разі не можемо задовольнити це прохання <...> Тим, хто часто над цим розмірковує, ясно, що не без підстави за-вгодно було всемогутньому Богу, щоб Святе Письмо не стало загальним надбан-ням: якби воно було доступне всьому світові, то врешті-решт до нього втратили б повагу і воно, будучи неправильно витлумаченим, призвело б до помилок»¹⁰.

Рим небезпідставно побоювався, що переклад Святого Письма живими на-родними мовами стане джерелом різних тлумачень і ересей, що через певний час і продемонструє казус катарів і вальденсів, які почали взагалі заперечувати Старий Заповіт. Тому в 1199 р. папа Інокентій III уже досить гнівно вислов-люється про еретиків, які переклали Біблію французькою мовою та обговорю-ють її між собою. Заборони, накладеної цим папою на «народну Біблію» та її вільне тлумачення в проповіді, у католицькому світі довго й ревно дотримувалися. Більше того, католицьке духовенство Заходу взяло тоді радикальний курс на монополію в духовному житті й граничне обмеження ініціатив «знизу»: у 1229 р. Тулузький синод заборонив мирянам користуватися Біблією, писаною і латиною, і народною мовою, — відтак простій людині з народу дозволялося чи-тати (і вже виключно латиною) тільки Требник, Псалтир і Часослов Богоматері.

⁸ The Holy Bible. New international version / Printed in Great Britain, 1984.— P. 2.

⁹ Домострой.— СПб., 1994.— С. 69.

¹⁰ Вязигин А. С. Григорий VII. Его жизнь и общественная деятельность : Биограф. очерк.— СПб., 1891.— С. 12.

Однак у тому ж XIII ст. богослови Сорбони все ж таки перекладали Біблію французькою ¹¹, а наприкінці XIV ст. з'явився і переклад англійською, зроблений під керівництвом Дж. Вікліфа. Але епоха «національних» Біблій і богослужіння національними мовами реально почалася з німецької Реформації — Лютерового перекладу Книги Книг німецькою. Безсумнівно, що Лютер дав своєму народові не тільки зрозумілий текст Святого Письма, а й можливість вільно його інтерпретувати, хоча при цьому й сам не уникнув прикрих помилок ¹². Однак примітно те, що наприкінці життя, урахувавши шалений вал «особистих інтерпретацій» і, відповідно, дроблення церковного організму на секти, великий радикал повернувся до ідеї, що тлумачити Біблію повинні все ж лише спеціально навчені люди. По суті, Лютер визнав правоту св. Єроніма, який уже в V ст. зазначав, що хлібороби, муляри та інші трудівники не приступають до своєї справи без попереднього навчання, але знання Святого Письма приписують собі виключно всі (далі із сарказмом згадано язикату стару, дідуся, що здитинів, та ін.).

Проте й розрив між живою мовою суспільства і мовою церковної культури виявлявся все виразніше і частіше змушував консерваторів замислюватися. Але лише 2-й Ватиканський собор (середина XX ст.) оголосив відмову Західної Церкви від тотальної латини і перехід у богослужінні на живі національні мови. Це оновлення (*aggiornamento*) стало відтоді офіційною політикою Ватикану, і, скажімо, спроба консервативно налаштованого попереднього папи Бенедикта XVI відновити латину в її давніх правах ні до чого не привела.

У сфері східнослов'янської православної культури до цього явно ще далеко. Хоча, скажімо, ініціативи щодо перекладу Біблії і богослужіння російською мовою спостерігаються з початку XIX ст., але в Російській православній церкві вони досі активно гальмуються. У свою чергу і переклад сакральних текстів національною мовою породжує нові випадки спотворень. Так, у сьогоденньому українському православному богослужінні (Київський патріархат) можна зустріти в Херувимській пісні такий епізод: «ми, херувимів таємно уявляючи...». Це — переклад вислову «*Иже херувими тайно образюще...*», яким знаменується початок Євхаристії: тут міститься заклик на мить *реально стати херувимами*, які, за псевдо-Діонісієм Ареопагітом, настільки зміцнилися в любові до Бога через постійну близькість до Нього, що вже ніколи не зможуть відірватися і перетворитися на ангелів темряви. Наскільки можна судити з друкованих видань, які використовують у храмах даної конфесії, ці тексти, подаровані емігрантами-українцями з Австралії, свідчать не тільки про збереження духовного життя в діаспорі, а й про момент спотворення вихідного сенсу. Одна справа — психологічно *стати* херувимами, інша — *уявити* себе ними, подібно до того, як актор уявляє себе персонажем п'єси ¹³.

¹¹ Наведемо лише один показовий приклад: відомий усім перехід ізраїльтян через Червоне море насправді був переходом через так звані Гіркі озера (або Тростинне море), досить мілке водоймище, дно якого повністю оголюється під час відливу. У Дж. Вікліфа переклад був правильний: «Reed Sea» (Тростинне Море). Але Лютер, відштовхуючись від свого англійського предтечі, сплутав це з англійським «Red Sea» (Червоне Море), і ця помилка вкоренилася.

¹² Водночас греко-католики України, які до 2-го Ватиканського собору послуговувалися церковнослов'янською мовою, абсолютно невимушено перейшли на рідну (щоправда, в західноукраїнській модифікації).

¹³ Абрамович С. Уніфікація літургійних текстів в українському ортодоксальному богослужінні як загальнонаціональна культурна проблема : У 2 т. // Наук. праці Кам'янець-Поділь. держ. ун-ту : Філол. науки. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т. 2. Вип. 11. — С. 324–331.

Таким чином, проблема побутування слов'янських мов як сакральних мов церкви, що окреслена тут досить побіжно, породжує безліч запитань, у край цікавих для філолога, але зовсім не вивчених у нашій наскрізь секуляризованій науці. Однак секуляризація, як бачимо, не тільки дає свободу судження, а й здатна породити глуху і невмотивовану обструкцію певних, надзвичайно важливих для культури явищ.

(Чернівці)

S. D. ABRAMOVYCH

ST. CYRIL AND METHODIUS' INITIATIVES IN THE CONTEXT OF THE CHURCH'S SACRAL LANGUAGES

This article analyzes the situation of the Slavs' language involvement to the circle of sacred languages of the church. It is stressed that Hebrew, Greek and Latin languages were announced sacred in an attempt to protect the Bible text from distortions which are almost unavoidable in translation and it was also an attempt to resist the dictates of Latin in the church life. The author fairly widely appeals to the original Bible languages, as well as to the Slavonic text, cites numerous examples from the field of the history of culture, especially from the East and West Church history.

Keywords: Christianity, sacred language, Hebrew, Koiné, Old Slavonic language, Church Slavonic language.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОТИВОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті висвітлюються методологічні аспекти вивчення явища мотивації в лексиці. Описано методологічні принципи мотивологічних досліджень та методику виконання мотиваційного аналізу.

Ключові слова: мотивація, мотивологія, лексична епідигматика, методологічні принципи мотивологічних досліджень, мотиваційний аналіз.

Близько півстоліття тому виокремилася така галузь лінгвістики, як мотивологія, що досліджує лексико-семантичне явище мотивації слів, сутність якого становлять мотиваційні відношення лексичних одиниць і яке охоплює мотивовані і немотивовані слова мови.

Поширене трактування лексико-семантичної системи як утворення (підсистеми мови), що сформоване на основі смислових відношень лексичних одиниць, типів їх угруповань та характеру взаємодії між ними (лексична парадигматика), а також з елементами інших підсистем мови, у яких знаходять вираження результати семантичного варіювання словесних знаків (лексична синтагматика)¹, доповнено третім виміром лексики — мотиваційними відношеннями (лексична епідигматика), який передбачає асоціативно-номінаційні (асоціативно-мотиваційні) зв'язки лексичних одиниць².

У «типології типологій» номінації (В. Г. Гак) (ієрархія номінації, функція номінації, об'єкт номінації — номінат, структура — зовнішня форма — номінації, спосіб найменування, суб'єкт номінації, у тому числі соціальний аспект, інформативний аспект та суб'єктивне відношення суб'єкта й об'єкта) спосіб найменування (внутрішня форма, *мотивація*) посідає особливо значущу та складну для дослідження позицію³.

Перші мотивологічні праці з'явилися в лінгвістиці на початку 70-х років ХХ ст., хоч окремі поняття мотивології висвітлювалися ще в античні часи («ідея імені», «ідея образу» у філософії Платона). Вільгельм Гумбольдт та Олександр Потебня запропонували поняття «внутрішньої форми слова», яке, зазнавши різних філософських та лінгвістичних інтерпретацій, стало одним з основних понять мотивології поряд із сосюрівськими мотивованими та немотивованими словами (знаками) та асоціативними (мотиваційними) відношеннями. Ф. де Соссюр зазначає: «Основний принцип довільності знака не створює перешкод

¹ Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Под ред. Б. А. Серебренникова. — М., 1972. — С. 417.

² Шмелев Д. Н. О третьем измерении лексики // Рус. яз. в шк. — 1971. — № 2. — С. 4.

³ Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — М., 1977. — С. 163.

для розрізнення в кожній мові того, що в принципі довільне, тобто немотивоване, і того, що довільне лише відносно. Тільки частина знаків є абсолютно довільною; в інших знаках виявляються ознаки, які дозволяють віднести їх до довільних різною мірою: знак може бути відносно мотивованим»⁴.

Дефініція лінгвістичного терміна *мотивація* залежить від напряму дослідження. Спершу мотивацію трактували у формально-структурному аспекті як вибір мовного матеріалу на позначення ознаки предмета з уже наявного в мові складу морфем (В. А. Звегінцев, О. І. Смирницький). Від середини ХХ ст. розгляд мотивації отримав семантичне спрямування у зв'язку з розробленням російським дослідником Г. О. Винокуром методики словотвірного аналізу та критерію встановлення похідності на семантичній основі. М. Д. Голєв, вивчаючи динамічний аспект лексичної мотивації, відзначив, що лексична мотивація — це процес супозиційно-мотиваційного забезпечення актів деривації лексичних одиниць, уперше чи повторно утворюваних, причому результатом мотиваційної діяльності є функціонування мотивата⁵. У структурно-семантичному аспекті, за О. Й. Блиновою, мотивацію розуміємо як зв'язок між словами, що виявляє їх мотивованість, яка, у свою чергу, визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семми) і звукової оболонки слова (лексми) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю⁶. За О. О. Селівановою (когнітивно-ономасіологічний підхід), мотивація — це наскрізна для моделі породження психоментальна операція, результатом якої є семантико-ономасіологічна залежність мовних знаків (похідного і твірного), що виникла на основі складної системи конекцій концептів людської свідомості⁷. Зазвичай мета і завдання конкретно лінгвістичного дослідження дають підстави для формулювання визначення.

Базовими поняттями мотивології поряд з мотивацією є мотивованість і внутрішня форма слова. Тлумачення цих понять неоднозначне. Так, Д. У. Ашурова вважає, що *мотивація* — це вибір і закріплення в семантиці похідного слова категорійних ознак предмета, *мотивованість* — властивість похідного слова, що характеризується структурно-семантичною співвіднесеністю похідного слова з твірним словом і зі структурно однотипними словами, а засобом вираження мотивованості є *внутрішня форма*, яку розуміємо як мотиваційну ознаку, покладену в основу найменування⁸. На думку Н. Ю. Санникової, терміни «мотивованість» і «мотивація» є тотожними⁹. Зазначимо, що в багатьох дослідженнях терміни «мотивація» і «мотивованість» уживаються як абсолютні синоніми.

Вивченню мотиваційних процесів у лексиці присвячені праці А. Д. Адилової, Р. О. Бачкура, О. Й. Блинової, Т. І. Вендіної, М. М. Гінатуліна, М. Д. Голєва, М. Докуліла, Т. Л. Канделакі, П. А. Катишева, Т. Р. Кияка, В. К. Павела, О. О. Селіванової, О. В. Тищенко, С. М. Толстої, В. А. Топіхи, І. С. Улуханова, О. О. Штейнгарт та ін. Основними мотивологічними проблемами є типологія і функціонування мотиваційних ознак, зумовленість вибору мотиваційної ознаки, типологія мотиваційних відношень, зв'язок мотивації з категоріями слово-

⁴ Голєв Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации. — Томск, 1989. — С. 38.

⁵ Блинова О. И. Мотивология и её аспекты. — 3-е изд., испр. и доп. — М., 2010. — С. 297–298.

⁶ Голєв Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации. — Томск, 1989. — С. 38.

⁷ Селіванова Е. А. Когнитивная ономасиология. — К., 2000. — С. 158.

⁸ Ашурова Д. У. Производное слово в свете коммуникационной теории языка. — Ташкент, 1991. — С. 35–36.

⁹ Санникова Н. Ю. Мотивированность и производность слов в современном русском языке : Метод. рекомендации. — Астрахань, 2006. — С. 7.

творення, взаємозв'язок внутрішньої форми і мотивованості, виявлення мотиваційних зв'язків лексики різних тематичних груп та функціональних сфер, мотивованість як показник системності лексики та ін.

У сучасному мовознавстві визначилися такі напрями (підходи) до вивчення мотивації: когнітивно-ономасіологічний (О. О. Селіванова, Т. А. Сидорова); лексико-семасіологічний (О. Й. Блинова, М. Д. Голєв, М. Н. Янценецька, В. Г. Наумов, Т. А. Демешкіна, З. М. Богословська, А. Н. Ростова, Є. В. Іванцов); функціонально-ономасіологічний (В. Г. Гак, В. К. Павел); ономасіологічний (О. С. Кубрякова); дериваційний (Р. О. Бачкур, І. С. Улукханов); етимологічний (Й. О. Дзендзелівський); типологічний (А. Д. Адилова, М. М. Гінатулін); лексикографічний (О. Й. Блинова, О. А. Штейнгарт, Т. О. Ястремська та ін.); стилістично-функціональний (О. Й. Блинова, М. Д. Голєв, К. О. Долинін, О. В. Найден, В. Г. Наумов, Н. М. Савчук, М. Н. Янценецька та ін.).

Безумовно, у багатьох дослідженнях задекларовано комплементарний підхід до аналізу мотиваційних відношень. Загалом у мотивології простежується синтез теоретико-методологічних засад з огляду на стан розвитку сучасної лінгвістики з її різнопарадигмальними підходами (інтеграція генетичної, історичної, таксономічної, системно-структурної та комунікативно-функціональної, прагматичної парадигм).

Мотивологія, виходячи з предмета її дослідження, перебуває на перетині, суміжжі різних галузей мовознавства. Так, традиційно явище мотивації декларується як лексикологічне (О. Й. Блинова) поряд з іншими одиницями (видами системних відношень, процесами, явищами) лексикології, а саме синонімією, антонімією, формальним варіюванням, класифікаційними відношеннями та ін. Тобто епідигматичні (мотиваційно-асоціативні) відношення з їхньою одиницею (мотивом — мотивованим словом: відносна — лексична і структурна — та абсолютна, або фонетична, мотивація) протиставляються парадигматичним (синоніми, антоніми та ін.) та синтагматичним (синтагма) відношенням.

Проте випадки абсолютної (примарної, фонетичної) мотивованості, крім лексикології, є предметом дослідження також і фонетики, фонології, фоносемантики. У випадку відносної мотивованості мотивологія перебуває в полі зору як лексикології, так і словотвору. Отже, фонетична мотивованість — це явище лексико-фонетичне, відносна лексична мотивованість — явище лексикологічне, відносна структурна (словотвірна) мотивованість — явище лексико-словотвірне, тобто є всі підстави вважати мотивованість явищем маргінальним.

Для мотивологічних досліджень важливо окреслити методологічне підґрунтя. Методологія є способом пізнання й осмислення об'єктивної дійсності та процесів формування й упорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду людини ¹⁰. Загальними методологічними принципами сучасного мовознавства є експансіонізм, антропоцентризм, експланаторність та функціоналізм ¹¹. Виходячи з предмета і дослідницьких завдань мотивології, визначаються основні методологічні принципи дослідження мотиваційних процесів.

1. Антропоцентризм. Методологічний принцип антропоцентризму є визначальним у вивченні мотивації, яка є фіксацією усвідомленого мовцем зв'язку форми і змісту лексеми в зіставленні з явищами мовної та позамовної дійсності

¹⁰ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник.— Полтава ; К., 2008.— С. 12.

¹¹ Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во II половине XX века // Язык и наука конца XX века.— М., 1995.— С. 207.

(референція), адже мова існує для людини і реалізується через людину (В. Г. Гак). Творець мови, зокрема слів, — людина. Ознака — центр образу, що покликана стати внутрішньою формою слова (протовербальне явище), актуалізується в корі головного мозку носія мови шляхом встановлення асоціативних відношень, далі спостерігаємо вербалізацію мисленнєвого образу.

2. Текстцентризм (дискурсоцентризм). Цей принцип передбачає вивчення зафіксованих у тексті мотиваційних системних відношень. Текст (дискурс) — це результат мовленнєвої діяльності людини, тому можемо вважати текстцентризм (дискурсоцентризм) похідним від антропоцентризму принципом.

3. Детермінізм. Вибір мотиваційної ознаки (у випадку лексичної мотивації) зумовлюється позамовною дійсністю, мовними, культурно-історичними, соціально-психологічними та ментально-психологічними чинниками.

4. Системність. Системність лексики передбачає: системність плану змісту, системність плану вираження та системність відповідності між планом змісту і планом вираження¹². Системність відповідності між планом змісту і планом вираження є мотивованістю. Адже мотивованість визначається як структурно-семантична властивість слова, що дозволяє усвідомити зумовленість зв'язку значення (семеми) і звукової оболонки слова (лексеми) на основі співвіднесеності слова з мовною та позамовною дійсністю. Крім того, епідигматичні (асоціативні, мотиваційні) відношення є одним із виявів системних відношень у лексиці.

5. Аксіологічність. Оцінний компонент присутній у номінативній структурі багатьох похідних лексем. Негативна чи позитивна конотація може бути виражена певними морфемами, що виявляється у процесі аналізу словотвірної мотивації.

6. Багатоаспектність. Мотивованість досліджується в різних аспектах (когнітивний, стилістичний, дериваційний, зіставно-типологічний та ін.). Мета дослідження зумовлює одночасне використання кількох аспектів, що спричинено багатоплановою сутністю мотивованості як лінгвістичного явища.

7. Референтність. Референтність як відношення вказування між мовними одиницями і об'єктами світу є необхідним компонентом мотивації як процесу. Мотиватор і мотивована лексема мають свої референти, але ці референти характеризуються спільними ознаками, одна з яких шляхом асоціювання стає центром образу, внутрішньою формою нової номінативної одиниці.

8. Динамічність. Мова постійно розвивається, з'являються нові номінативні одиниці, змінюється значення наявних одиниць. Безумовно, мотивація — явище синхронне, але існують лексичні процеси (ремотивація, демотивація та ін.), які є показниками динаміки розвитку лексичного складу. Оскільки мотивованість — це одна з ознак, характеристик слова, а слову властива динамічність, зокрема динамічність розвитку семантики, цей принцип має бути врахований в описі мотиваційних відношень.

9. Типологічність. Мотивованість як усвідомлений зв'язок позначального з позначуваним визначається етнокультурними, ментально-психологічними та ін. чинниками, що добре простежується в зіставно-типологічному аспекті. Зіставлення матеріалів різних мов, форм тієї самої мови (літературна мова і діалекти) дає тут переконливі результати. Актуальність таких досліджень як напряду і як прийому для кращої ілюстрації певного лінгвістичного явища не зменшується.

¹² Скориходько Э. Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста.— К., 1983.— 218 с.

10. Синхронність. Мотивація — явище синхронне, на відміну від похідності. Предметом мотивології є актуальний мотиваційний зв'язок на синхронному зрізі, хоч, безумовно, вивчення таких явищ, як ремотивація, демотивація, неомотивація, потребують розгляду і діяхронного аспекту.

У мотивологічних дослідженнях використовуються класичні мовознавчі методи і прийоми, проте існує специфічний для цієї галузі прийом — мотиваційний аналіз. На підставі аналізу праць низки дослідників (О. Й. Блинової, В. Г. Гак, М. Д. Голева, О. О. Селіванової та ін.) ми розробили й апробували таку схему мотиваційного аналізу:

- визначення мотиваційної ознаки: це компонент похідної (мотивованої) номінативної одиниці, який є вербальним виразником її внутрішньої форми;

- визначення лексичного мотиватора: зазначається слово-мотиватор, яке є базою лексичної мотивованості, пов'язаної з презентацією мотиваційної ознаки;

- визначення структурного мотиватора: зазначається слово(слова)-мотиватор, що є базою структурної мотивованості, пов'язаної з презентацією класифікаційної ознаки;

- визначення на основі асоціативних зв'язків мотиву номінації (функція, подібність, суміжність тощо);

- аналіз мотиваційної ознаки (мотиваційної форми і мотиваційного значення) як компонента назви, виходячи з мотиву номінації (субстантивні, ад'єктивні, процесуальні мотиваційні ознаки з подальшою ієрархічною — гіперо-гіпонімічною або холо-партитивною — конкретизацією та системними характеристиками);

- характеристика мотиваційної ознаки за опозиціями (істотна / неістотна, випадкова / не випадкова тощо);

- визначення типів мотивованості (абсолютна / відносна, фонетична / морфологічна / семантична, повна / часткова);

- визначення когнітивно-ономасіологічного типу мотивованості (пропозиційна, асоціативна, модусна та ін.);

- визначення типів внутрішньої форми (метафорична / неметафорична, лексикалізована / нелексикалізована, варіантна / неваріантна, жива / стерта та ін.);

- визначення зумовленості вибору мотиваційної ознаки у процесі номінації (позамовна дійсність, мовні, культурно-історичні та ментально-психологічні чинники);

- вказівка на системотвірну функцію мотивації (наявну чи прогнозовану).

Безперечно, виконання всіх етапів мотиваційного аналізу є необов'язковим, здебільшого застосовується частковий мотиваційний аналіз.

Отже, сучасні мотивологічні дослідження спираються на відповідне методологічне підґрунтя, адекватне меті і завданням з урахуванням новітніх тенденцій у лінгвістиці.

(Умань)

N. A. TSYMBAL

METHODOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVOLOGICAL RESEARCH

The article highlights the methodological aspects of the study of the phenomenon of motivation in the lexicon. The methodological principles of motivological research and methodics of motivational analysis is described.

Key words: motivation, motivology, lexical epideixis, methodological principles of motivological research, motivational analysis.

Кузьменко Ю. К.

РАННИЕ GERMANCY И ИХ СОСЕДИ: Лингвистика, археология, генетика / Отв. ред. Н. Н. Казанский

Санкт-Петербург : Нестор-История, 2011. — 268 с.

Рецензована книжка відомого російського мовознавця-германіста є ґрунтовним дослідженням проблеми походження й ранньої історії «загальногерманського» етносу. У германістиці досі немає однозначної відповіді на питання про найближчих родичів германців, основними концепціями або ж версіями є «східна» (балто-слов'янська) і «західна» (італійсько-кельтська).

Монографія є зразком поєднання логічних у такому контексті інтердисциплінарних підходів, оскільки до лінгвістичної реконструкції долучаються археологічна й генетична, до того ж остання може вважатися новітньою методологією у плані мовознавчих студій.

У вступній частині розглядаються релевантні в контексті обраної теми загальнотеоретичні аспекти: дилема міграцій і «внутрішнього розвитку», дихотомія етносу й мови, крім цього, пропонує власне, виважене, визначення етносу як «історично складеної спільноти людей, що усвідомлюють спільність свого походження, єдність своєї історії і свою відмінність від інших етносів» (с. 8).

Окремий розділ присвячено дискусійному питанню про самоназву германців, а точніше германців-свебів, оскільки розглядаються численні концепції, що стосуються двох груп назв. При цьому автор саме свебську (=загальногерманську) мову вважає «одним із показників етнічної єдності» (с. 25). Про проблемність розглянутих питань і нові підходи може свідчити, наприклад, той факт, що на позначення давніх кельтів автор уживає назву *вальхи*, хоча з давніших досліджень інших авторів відомо, що словами (кельтського походження) на зразок днв. *walh*, *walch*, *walah* або дангл. *wealth* «чужий» германці називали кельтів і римлян, а слов'янські етноніми на зразок укр. *волох* стосуються переважно румунів або італійців. Констатуючи неможливість хронологізації формування етносу германців-свебів, автор ста-

вить перед собою завдання визначити час появи характерних ознак загальногерманської, або спільної германської, мови порівняно з іншими (сусідніми) мовами.

У наступному розділі розглядаються в зіставному плані протогерманські інновації, які порівнюються з відповідними явищами інших індоєвропейських, а також фіно-угорських мов. На відміну від інших дослідників, першочергову увагу автор приділяє не лексичним, а фономорфологічним та акцентологічним аспектам, які розглядаються на ширшому індоєвропейському тлі з побудовою міжмовних просодичних ізоглос, що відбивають наслідки мовних контактів. Показовим є його критичне ставлення до певних традиційних поглядів на походження тих чи тих германських лексем: типовим прикладом може бути, скажімо, історія давньогерманських лексем на зразок днв. *lāchinōn* «лікувати» або зпп «відгороджене місце» (пор. укр. *тин*), які нерідко відносять до кельтизмів. Не залишаються поза увагою й релевантні морфологічні явища, що стосуються творення індоєвропейських часових форм (зокрема дієслів із значенням «бути») та ад'єктивів, для чого використовується випробуваний у компаративістичній метод конструювання лексико-граматичних ізоглос, які досліджуються в функційному плані. Окремо аналізуються суто германські інновації, переважно фонологічні. Що ж до інновацій спільних, то вони розглядаються на міжгруповому індоєвропейському рівні з проведенням германсько-вірменських, грецьких, індоіранських, іллірійських, балто-слов'янських, італійських і кельтських, а також саамських і прибалтійсько-фінських паралелей. Щодо лексики й словотворення відзначимо авторські коментарі з приводу відомої концепції З. Файста, згідно з якою майже третина загальногерманського лексикону має, імовірно, неіндоєвропейське (субстратне) походження (с. 99–103). Попри винайдення для частини таких слів «прийнятних»

індоєвропейських етимологій, походження багатьох германських лексем залишається неясним. У попередніх висновках стосовно групування індоєвропейських мов північноєвропейського ареалу автор постулює, що на першому протогерманському етапі «мова субстратної германської лексики» контактувала з італійським і балтійським, а також з якоюсь фіно-угорською мовою (с. 121).

Розвиваючи цю тезу, дослідник звертається до археологічних даних у порівнянні з лінгвістичними й розглядає у зв'язку з ними цілу низку наявних гіпотез, які стосуються генези германців (від «палеолітичної» до «римської», що означає досить непевні хронологічні межі — від 10-го тисячоліття до н. е. до I ст. н. е.; щоправда, згідно з найпопулярнішою нині концепцією, ідеться про 3-є тисячоліття), не віддаючи абсолютної переваги жодній із них, а констатуючи проблемний характер питання, значні хронологічні розходження, змішування мов і культур, відсутність базової для цього питання однозначної термінології. Тому узагальнення мають переважно гіпотетичний характер (див., наприклад, с. 144 — про вірогідну появу германців у 3-му — на початку 2-го тис. до н. е.). У цьому контексті аналізуються не лише субстратні елементи, а й таксономічні паралелі в італійських, кельтських, балтійських і слов'янських мовах. Окрему увагу приділено контактам давніх германських і фіно-угорських мов, зокрема германським інноваціям, що мають паралелі у саамській і прибалтійсько-фінських мовах, пов'язані з «германізацією фіно-угорського населення південної Скандинавії» (с. 185).

Виразною методологічною особливістю дослідження є оперування (загалом обережно) даними так званої популяційної генетики з виокремленням відповідних хромосомних гаплогруп (с. 187–218). Це також уможливає певні типологічні узагальнення, оскільки «поширення генетичних характеристик сучасного германомовного населення так само, як і генетичних характеристик сусідів германомовного населення в період формування протогерманського, частково відповідає поширенню мовних інновацій і археологічних культур» (с. 215).

Отже, робиться висновок про те, що протягом періоду формування загальногерманської мови, хронологічні межі якого становлять другі половини III й I тисячоліття до н. е., мова германців перебувала в тісному контакті з італійськими, балтійськими й саамо-прибалтійсько-фінськими мовами, але при цьому припускаються й контакти з мовами «першої хвилі уральців у Європі» (с. 219). Про формування ж германської мовної спільноти свідчать перші спільні германо-кельто-італійські й германо-балто-слов'янські інновації другої половини III тисячоліття до н. е.

Слід зазначити, що особлива роль у цьому контексті відводиться балтам, які були сусідами германців протягом усього періоду формування загальногерманського мовного простору (с. 220).

Відтак пропонується певна модель формування протогерманської мови й германського етносу. Формування зазначеної мови пояснюється як наслідок взаємодії чотирьох мовних, генетичних і культурних компонентів, а саме мови, культури й генів індоєвропейських племен, про що свідчать, зокрема, хронологічно найдавніші германо-балто-слов'янські й германо-італійсько-кельтські інновації, субстратна германська лексика й германо-фіно-угорські мовні паралелі (с. 222–223), які, нарівні з лексикою субстратного характеру, охоплюють лише найперший період формування протогерманської мови.

Що ж до території формування протогерманської мови і, відповідно, етносу, то найвірогідніше, на думку автора, це південна Скандинавія і північна Німеччина, що, власне, відповідає традиційній концепції.

Серединою I тис. до н. е. датуються формування загальногерманської мови й початок змін, що зумовили подальший її поділ на три групи германських мов (с. 224).

Слід також зазначити, що у великому бібліографічному переліку знайшлося місце й для двох колективних монографій (1989 і 2005 рр.) відділу романських, германських і балтійських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за редакцією А. П. Непокушного. Водночас у ній відсутні праці відомого українського мовознавця К. М. Тищенка, який активно опікується питаннями, пов'язаними з давніми контактами європейських мов. Немає в ньому й класичної «Германії» («Про походження, місце проживання, звичаї і населення Германії») Тацита, датованої, як відомо, кінцем першого століття. Утім, ці уваги не стосуються концептуальних аспектів дослідження.

Без сумніву, праця містить дискусійні моменти, що стосуються, зокрема, археології або археогенетики, але в цьому немає нічого дивного з огляду на її хронологічні аспекти і складність розглядуваних питань. Безперечно цінною видається її лінгвістична частина.

Отже, рецензована праця вочевидь становить інтерес і не тільки для германістів — вона стане в пригоді мовознавцям й усім тим, хто цікавиться питаннями історичного й типологічного мовознавства (в індоєвропейському і ширшому плані), етнолінгвістики та культурології.

В. ПОНОМАРЕНКО

ХРОНІКА

7–9 травня 2014 р. в Ягеллонському університеті (Краків) відбулася II Міжнародна наукова конференція «Мова і метод: російська мова в лінгвістичних дослідженнях XXI століття», спроектована на надзвичайно актуальну тему «Лінгвістичний аналіз на межі методологічного зриву».

Конференцію відкрили вітальними промовами ректор Ягеллонського університету В. Новак, декан філологічного факультету Е. Гурська і голова Оргкомітету конференції, заступник декана філологічного факультету Д. Шумська. Важливо, що конференція проходила в дні святкування ювілею Ягеллонського університету — його 650-ліття, що надало їй ще більшої урочистості, академічності й вишуканості.

Цілком закономірно, що тема цієї конференції привернула увагу не лише русистів, а й широке коло славистів, германистів, романістів.

На пленарних засіданнях виступили почесні гості: директор Інституту мовознавства РАН В. Алпатов (Москва); керівник Центру соціолінгвістики Школи актуальних гуманітарних досліджень Російської академії народного господарства і державної служби при Президентові Російської Федерації, завідувач кафедри російської мови Інституту лінгвістики Російського державного гуманітарного університету М. Кронгауз (Москва); співробітник центру слов'янських, євразійських і східнослов'янських досліджень Університету Північної Кароліни в Чапел-Хіл (США), професор російської лінгвістики Л. Янда (Тромсьо).

На першому пленарному засіданні було розглянуто важливі методологічні проблеми лінгвістики, що стосуються нових підходів дослідження звукового корпусу мови з актуалізацією, власне, усного мовлення, опитування респондентів, яке охоплює всі види дискурсу, насамперед неофіційне щоденне спілкування (колективна доповідь, підготовлена О. Асиновським, О. Маркасовою, А. Рико, Т. Шерстиною — Санкт-Петербург).

Великий інтерес викликала ґрунтовна теоретична доповідь на тему «Метод як інструмент формування лінгвістичного об'єкта» Л. Чернейко (Москва). Неоднозначною була реакція аудиторії на проблемну доповідь А. Кравченка (Іркутськ) щодо його

спроби показати, чому мовознавство перебуває в стані перманентної кризи, а також вказати на некоректність терміна «лінгвістичний аналіз», проблемність підходу до розуміння понять «значення» й «смысл».

Продовжили розпочату в доповідях Л. Чернейко й А. Кравченка дискусію щодо дослідницьких методів сучасної лінгвістики та її метамови М. Алефіренко (Белгород), який зосередив свою увагу на дискурс-аналізі, і Н. Коріна (Нітра), яка поділилася своїми міркуваннями стосовно сучасної методології лінгвокогнітивної лінгвістики.

І. Бугаєва (Москва) присвятила свою наукову студію теолінгвістиці, переконливо обґрунтувавши її статус як самостійного лінгвістичного напрямку сучасного мовознавства, що має власний предмет, об'єкт, метамову, методику й широке коло проблемних питань, що стосуються «взаємодії» мови й релігії.

На вечірньому засіданні виступили — Л. Янда з доповіддю, що репрезентувала глобальну проблему вивчення лінгвістичних профілів крізь призму квантитативного аналізу: доповідь супроводжувалася відповідними ілюстраціями, схемами, таблицями й формулами. Натомість В. Алпатов у розвідці «Російська мова й світова лінгвістика» сфокусував увагу на останніх досягненнях русистів. Жваве зацікавлення викликала доповідь М. Кронгауза, в якій проблемні лінгвістичні питання розкривалися на актуальних прикладах, прецедентних явищах сучасного живого мовлення: йшлося про вплив побутової культури на лексичне значення (корпусний і лексикографічний методи дослідження).

На конференції працювало три секції.

Секція А об'єднала дослідників, які сфокусували свою увагу на ролі відомих персоналій у розробці методологічних засад лінгвістичної науки, насамперед В. фон Гумбольдта (Ю. Федосюк — Москва), Г. Мельникова (С. Преображенський — Москва). Роль неокласиків у розвитку лінгвістичної методології було проаналізовано І. Висоцькою (Новосибірськ). Про перспективу методологічного прориву в мовознавстві, зокрема й за рахунок актуалізації синергетики, спроектованої на семіодинаміку психологічного значення слова, йшлося в доповідях З. Карманової (Москва) та Е. Саліхової

(Уфа). На цій секції розглядали злободенні проблеми лінгвістики тексту й дискурслінгвістики, нові методики аналізу тексту загалом (А. Пстига — Гданськ, В. Заїка — Белосток / Новгород, А. Камалова — Санкт-Петербург) та його видів і жанрів, зокрема абсурдного (Ф. Бацевич — Львів), тексту кіносценаріїв (І. Мартянова — Санкт-Петербург), релігійних, передусім з аспектуальним дослідженням ономастики, термінології тощо (М. Відел-Ігнашчак — Люблін, В. Алексеев — Нью-Йорк, Н. Козловська — Санкт-Петербург); характеризувалося розмаїття жанрів усного ділового спілкування та особливості писемного документального дискурсу, дискурсу експертизи й конфліктогенного тексту (Є. Харченко — Челябінськ, Р. Райтмар — Відень, Н. Орлова — Омськ, Є. Гуц — Омськ; К. Авербух, О. Балясникова — Москва; В. Бурцев — Єлець та ін.); ішлося також про образи автора й адресата в нехудожніх текстах (І. Бакланова — Москва), про мовлення російських бюрократів тощо (Є. Лукашевич — Барнаул, З. Мінеєва — Петрозаводськ, Б. Тарр — Сегед).

Об'єктом зацікавлень на секції Б стали питання історії мови, зокрема дослідження тексту літописів (Л. Кіліна — Іжевськ), списків Віршового Прологу XV–XVII ст. (О. Щеглова — Новосибірськ); питання морфологічної стилістики (Л. Крилова — Нижній Новгород), лексичної (І. Малишева — Санкт-Петербург, І. Меркулова — Воронеж) і граматичної семантики (Я. Пенюкова — Москва), проблеми історичної лексикографії (В. Калиновська, О. Старовойтова — Санкт-Петербург) й міжмовної омонімії та зіставного вивчення мов (Є. Маркова — Москва / Трнава, Тао Дзинь — Москва); питання ретроспективного вивчення мовної особистості (Т. Космеда — Познань / Харків), а також психолінгвістичні підходи до дослідження мовної картини світу (Н. Уфимцева — Москва, Є. Нефедова — Москва), лінгвістичні проблеми етнології (О. Грищенко — Москва), етно- й лінгвокультурології (Є. Григор'ян — Ростов-на-Дону, З. Резанова — Томськ), діалектології (Т. Демешкіна — Томськ).

У секції В обговорювали важливі теоретичні проблемні питання граматики, зокрема таких її складників, як канонічна, реальна й потенційна (Б. Норман — Мінськ, Є. Пчелінцева і Т. Ісаєнко — Черкаси); ішлося також про граматичну асиметрію (О. Цой — Лодзь), що проектувалося й на конкретні мовні явища, зокрема аналізу підлягали дефектні парадигми, які виявлялися в мовленні кінця XX — початку XXI ст. (А. Горбов — Санкт-Петербург); було репрезентовано структурно-семантичний аналіз кореневих протологізмів (М. Маршалек — Бидгощ),

анафори й порядку слів (В. Прокопеня — Санкт-Петербург), досліджувалися семантична динаміка прийменника «до» (А. Міхальов — П'ятигорськ), явище темпоральності (З. Сабітова — Алмати) й перехідності в системі частин мови та деякі інші питання морфології (Г. Кутова — Москва), синтаксису й лексичної семантики, передусім таких, що стосуються статусу слів-речень (І. Подтергера — Фрайбург), синтаксично неоднозначних конструкцій (Д. Чернова — Санкт-Петербург), конструкцій з прикметниками-антонімами (Д. Сатюкова — Санкт-Петербург), неологізмів і конвенційних метафор (О. Белікова, Г. Гурін — Йоенсуу, Ван Пуке Піт — Гент). Увагу було сконцентровано на дослідженні інтернет-тексту, а також інших одиниць дискурсу (С. Андреева — Саратов, Н. Богданова-Бегларян — Санкт-Петербург), вивченні особливостей сприйняття усного мовлення (А. Венцов, О. Рієхакайнен, Н. Слепокурова — Санкт-Петербург, Ю. Нігматуліна, О. Раєва — Санкт-Петербург). Учені доповіли про наукові досягнення в галузі інструментальної й функційної фонетики (О. Андронов — Санкт-Петербург), дискусії торкалися конкретних дослідницьких методик (Л. Прокоф'єва — Саратов, С. Алексеева — Санкт-Петербург). Останнє засідання цієї секції було присвячене питанням перекладознавства, лексикографії та пареміографії, зокрема й двомовної (Р. Левицький — Люблін, М. Лазинський і М. Куратчик — Варшава, Й. Ваймаранта — Турку, Ю. Ніколаєва — Рим), та порівняльного мовознавства (Ю. Конума — Санкт-Петербург).

Конференція завершилася пленарним засіданням, на якому виступили професор кафедри слов'янського мовознавства Інституту славістики К. Петер (Потсдам) і Д. Шумська (Краків): їхні доповіді репрезентували проблему пропозиційної структури висловлення.

Були підведені підсумки конференції, що стосувалися, власне, факту своєчасної постановки важливої теоретичної проблеми сучасного мовознавства, оскільки лінгвістична методологія, справді, зайшла в глухий кут і слід шукати шляхів виходу з нього. Господарі зобов'язалися видати матеріали конференції, а через три роки провести в Кракові наступний лінгвістичний форум.

Т. КОСМЕДА